

ІДЕЇ, ПРИХОВАНІ ЦИФРАМИ.
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА
І СТАНОВЛЕННЯ РАСОВОЇ ТЕОРІЇ
ЯК «НАУКОВОЇ» ПЕРЕДУМОВИ ГОЛОКОСТУ

Постановка проблеми

Запропоноване дослідження є опосередкованим зверненням автора до історії ідей, що призвели до Катастрофи, осмислення якої постійно потребуватиме і нових прочитань відомих текстів, і залучення «недоглянутих» джерел. Уже доводилося наголошувати, що і українські історики, дискутуючи про шляхи вивчення теми Голокосту вітчизняною історіографією, зауважують недостатню присутність у цих студіях проблематики, яка стосувалася б саме ідейної, загальнокультурної підготовки Європи і світу до геноциду євреїв. Це важливо й при визначенні того місця, яке історія Голокосту мала б посідати в громадському та освітньому дискурсі¹. Вузька й специфічна тематика наших студій є лише дотиком до ширшого історичного контексту – і наукового, і державно-політичного, і суспільного загалом. Автор не пропонує дослідження з історії єврейства; формат статті по-

¹ Тімков М. Вчимося пам'ятати (Нотатки з Круглого столу) // *Уроки Голокосту. Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту*. – 2014. – № 1–2 (37–38). – С. 1–2; Його ж. Вплив міжнародних освітніх програм на викладання історії Голокосту в Україні // Там само. – 2015. – № 1 (41). – С. 1–3.

части зумовлює лише погляд на його рецепцію в ідейному просторі австрійської демографічної статистики під час її активних теоретичних шукань – у період централістської «перебудови»² Австрійської імперії після революції 1848–1849 рр., напередодні австро-угорського «вирівнювання» («Ausgleich») 1867 р. і в перші роки дуалістичної монархії.

Віддзеркалення демографічного розвитку монархії Габсбургів у звітах австрійських статистиків навряд чи може бути сьогодні повноцінно прочитаним без пізнання ідейного задзеркалля, прихованого за шпальтами, де рясніють цифри. Вони народжували ідеї і породжувалися ідеями. Тож ми намагаємося актуалізувати питання про те, чи існував ідейний взаємозв'язок між методологічними побудовами австрійської імперської статистики населення як соціальної науки і природничою «приблудою» у демографічній нарадив – расовою теорією, яка вкупі з ідеологією антисемітизму формувала культурну основу Голокосту. Іншими словами, чи був австрійський демографічний дискурс сприятливим для расизму середовищем? Саме це є нашим стрижневим запитанням.

Безумовно, вживання лексеми «раса» у цьому дискурсі ще не є расизмом, і навпаки – вищир расиста можна побачити там, де це слово й не вжито. Зазвичай індикатором є апеляція до природної нерівності людських спільнот, до їхнього поділу на вищі й нижчі. Та підґрунтя расизму – це декларований примат біологічного над соціальним, природного над культурним і детермінування за цим принципом усієї діяльності людини чи спільноти. В дискурсі, що розглядаємо, расизм ще не постає як політична ідеологія: ідеться про різновид «наукового расизму», який можна виявити здебільшого не у відкритому, а в імпліцитному засвідченні нерівності етносів, фіксованої через демографічні характеристики, зумовлені не соціокультурними, а біологічними чинниками. Оберігаючись від анахроністичних уявлень, варто усвідомлювати, що австрійський «демографічний (або статистичний) расизм» середини XIX ст. і, приміром, «расологія» («Rassenkunde») Ганса Гюнтера в часи націонал-соціалізму є про-

² Ідеологію імперського централізму обґрунтовано, зокрема, у праці класика офіційної австрійської статистики Карла Черніга (Carl Czoernig, 1804–1889) «Австрійська перебудова (1848–1858)». Див.: *Czoernig C. Oesterreich's Neugestaltung 1848–1858.* – Stuttgart und Augsburg, 1858. Перший варіант її тексту було опубліковано в комплексному дослідженні цього автора. Див.: *Idem. Ethnographie der österreichischen Monarchie.* – Bd. I. – Wien, 1857. – S. 224–616.

дуктами одного – природничого – поля, але різних ідейних тональностей, різних моральних цінностей і різних прагматичних прагнень. Тим паче расизм і «австрійська расова теорія»³ не є змістово однаковими конструктами, а використання терміна «раса» в доробку австрійських державознавців було варіативним (ця дефініція могла позначати людську спільноту у фізично-антропологічному, етнічному, культурному, соціальному тощо сенсі). Тому власне дискурсивний контекст появи досліджуваних ідей є для нас пріоритетнішим за інші контексти.

Незважаючи на «пізню» (1855 р.) появу й повільне поширення самого терміна «демографія»⁴, а відтак і його практичну невживаність в австрійській науковій літературі вказаного періоду, демографічні дослідження в поліетнічній імперії Габсбургів незмінно стимулював державний інтерес. Статистика населення розвивалася в контексті державознавства, особливо після територіальних придбань «просвічених монархів» Марії Терезії та Йозефа II. За Марії Терезії проводиться й перший на австрійських теренах перепис населення (1754 р.), хоча державною справою облік людності стає тут ще з кінця XVII ст.⁵ Йозеф II ініціює викладання статистики у вищих навчальних закладах підвладних йому земель. За твердженням професора Львівського університету Й. Ропера, вже в першій чверті XIX ст. ніде в Європі не читали стільки багато публічних лекцій зі статистики, як у цісарській державі⁶. Проте «аж до середини XIX ст. етно-

³ Формулювання належить австрійському патологоанатому, президенту Цісарської академії наук, засновнику Віденського антропологічного товариства Карлові Рокитанському (Carl Rokitansky, 1804–1878). Див.: *Rokitansky C. Eröffnungsrede, gehalten in der constituirenden Versammlung der anthropologischen Gesellschaft in Wien am 13. Februar 1870 // Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. – Bd. I. – № 1, ausgegeben den 30. März 1870. – Wien, 1871. – S. 8.*

⁴ Уперше термін «демографія» вжив французький учений Ашіль Гійяр (Achille Guillard, 1799–1876). Див.: *Guillard A. Éléments de statistique humaine ou Démographie comparée. – Paris, 1855.*

⁵ *Durdik Ch. Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert // Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs / Hg. von H. Helczmanovczki. – Wien, 1973. – S. 225–226.*

⁶ *Rohrer J. Statistik des österreichischen Kaiserthums. – Bd. 1. – Wien, 1827. – S. III–V.* Використовуючи твори Йозефа Ропера (Joseph Rohrer, 1769–1828) як джерело статистичної та етнографічної інформації, слід зважати на їхню не завжди сумлінну компілятивність, а також на виразний суб'єктивізм автора, зокрема, його апологію йозефінізму та неприховані юдофобські переконання, що їх

графічні, історичні, кліматичні, географічні тощо описи посідали в численній статистичній літературі провідне місце»⁷. Це – прикметна особливість розмаїтих статистичних текстів тієї доби.

Оминаючи виклад історії австрійських статистичних установ, віховими подіями якої є створення у 1840 р. урядової Дирекції адміністративної статистики, а в 1863 р. – ще й державної Центральної статистичної комісії, та утримуючись від огляду регулярної наукової періодици, яку вони видавали, зазначимо, що в середині ХІХ ст. цісарська держава завершує інституційне формування статистичної галузі, яка в особах науковців-чиновників працювала на «держзамовлення». Втім, така заангажованість і навіть політизація досліджень (особливо в період між «весною народів» та запровадженням дуалізму) впливала, скоріше, на їхню тематику і загальний концепт, а не на наукову чесність дослідників. При цьому ще дається взнаки недиференційованість статистики від етнографії та історії, де момент політичної кон'юнктури був особливо відчутним⁸. Своєрідним вінцем таких підходів можна вважати «Етнографію австрійської монархії» К. Черніга як передовсім працю статистика, який зосереджується на питаннях етнічної, політичної та культурної історії народів, а не на традиційному «народописі»⁹.

Пошук расистського потенціалу в ідейних підвалинах австрійської демографічної статистики згаданого періоду не становив спе-

найповніше цей літератор висловив у спеціальній праці. Див.: *Idem*. Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie. – Wien, 1804.

⁷ *Petschar H.* Ansichten des Volkes. Über die Transformationen von Kollektivvorstellungen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert // *Clios Rache: neue Aspekte strukturgeschichtlicher und theoriegeleiteter Geschichtsforschung in Österreich* / К. Kaser, К. Stocker (Hg.). – Wien; Köln; Weimar, 1992. – S. 193. Тут і далі цитати подано в нашому перекладі, за винятком окремо зазначених місць.

⁸ Ці тези ми вже подавали в дотичних контекстах. Див.: *Тімков М.* Герман Ігнац Бідерман – австрійський дослідник історії Закарпаття (Біографічний аспект) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. – Ужгород, 2009. – Вип. 22. – С. 41; *Його ж.* Періодизація статистичних досліджень населення Закарпаття австрійською історіографією (ХVІІІ–ХХ ст.) // *Історична школа професора Володимира Задорожного: науковий збірник*. – Вип. 1. – Ужгород, 1999. – С. 68–80.

⁹ *Szoernig C.* Ethnographie der österreichischen Monarchie. – Bde. I–III. – Wien, 1857. Цей претензійний, але незавершений твір, видання якого фактично здійснювалося з 1855 р., є результатом дослідницької діяльності колективу очолюваної К. Чернігом Дирекції адміністративної статистики.

ціального завдання попередніх історіографічних студій¹⁰. Тому при висвітленні цієї проблеми опираємося переважно на першоджерела, тобто, в нашому випадку, на ті праці австрійських статистиків, де, зокрема, міститься виклад теорії та методології їхніх демографічних досліджень. Це насамперед твори К. Черніга, Й. Гайна, А. Фікера, Г.А. Шіммера, Е. Глаттера, В.Ф. Клуна, Г.І. Бідермана тощо. У дослідженні інфільтрації расової теорії в австрійський демографічний дискурс критичної уваги потребували наукове тло та науковий ґрунт цього процесу, а також тогочасні рефлексії щодо нього. Доречними видаються нам і деякі порівняння з поглядами неавстрійських учених і публіцистів, надто в контексті міграції ідей.

Одначе, збираючи у фокусі цієї розвідки ідеї австрійських статистиків, ми виносимо за її дослідницькі межі проблему політичного антисемітизму в монархії Габсбургів, хоча й намагаємося, пам'ятаючи зауваження Н. Кона, на основі нашої джерельної бази частково прослідкувати «австрійський внесок в антисемітську традицію, який дослідники зазвичай оминають увагою»¹¹. До того ж політична кон-

¹⁰ Предтечею сучасних досліджень її проблемних аспектів можна вважати захищену 1914 року в університеті Ляйпцига дисертацію Рудольфа Клеєберга «Статистика національностей, її цілі, методи і результати», яка, охоплюючи стан розвитку цього напрямку демографічної науки в багатьох країнах світу, значною мірою базується на австрійському матеріалі та присвячена критеріям визначення «національності» (зокрема, расово-антропологічному). Див.: *Kleeberg R. Die Nationalitätenstatistik, ihre Ziele, Methoden und Ergebnisse.* – Weida in Thüringen, 1915. Новітня історіографія різною мірою торкається австрійського статистичного дискурсу в зв'язку з проблемою раси. Наприклад, див.: *Brix E. Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. Bd. 72).* – Wien; Köln; Graz, 1982; *Petschar H. Op. cit.* – S. 173–202; *Rupp-Eisenreich B. Nation, Nationalität und verwandte Begriffe bei Friedrich Hertz und seinen Vorgängern // Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standortwerken Österreich-Ungarns, ca. 1867–1918 / E.Kiss, C.Kiss, J.Stagl (Hg.).* – Wien; Köln; Weimar, 1997. – S. 92–111; *Weichlein S. “Qu'est-ce qu'une Nation?” Stationen der deutschen statistischen Debatte um Nation und Nationalität in der Reichsgründungszeit // Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert. Historische Essays / Hg. von W. von Kieseritzky und K.-P. Sick.* – München, 1999. – S. 71–90; *Fuchs B. “Rasse”, “Volk”, Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850–1960.* – Frankfurt am Main, New York, 2003; *Supik L. Statistik und Rassismus. Das Dilemma der Erfassung von Ethnizität.* – Frankfurt am Main, New York, 2014; *Hansen J.D. Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography, and the Visualization of the German Nation, 1848–1914.* – Oxford, 2015.

¹¹ *Кон Н. Привід для геноциду. Міф про всесвітню єврейську змову і «Протоколи сьонських мудреців» / Переклад з англ. Т. Цимбала.* – К., 2011. – С. 200.

солідарія антисемітів в Австрії відбувається лише в період дуалізму, що викликало зрозумілий інтерес науковців¹², а попередня цісарська епоха (з огляду на модальності расизму й антисемітизму в демографічному дискурсі) обділена науковою увагою дотепер. Загалом, осягнення звивистого шляху від релігійної юдофобії до расового антисемітизму могло б стати в науковій перспективі розлогішим, охоплюючи ідейний дискурс австрійської демографічної статистики від 70-х років XIX ст. назад до доби Просвітництва з її соціально-інженерними проектами. Ідейна історія розгортається на тлі імперської полікультурності. А це даватиме змогу й надалі бодай частково нюансувати, наприклад, і деякі аспекти суспільного сприйняття єврейської складової в ідеї такої полікультурності¹³.

Як настановляв Г.-Г. Гадамер, опанувати новий горизонт проблеми для дослідника передовсім означає *«навчитися бачити далі, за межі близького і найближчого, – не для того, аби тільки втратити його з поля зору, а для того, щоб у рамках значнішого цілого і в правильніших пропорціях побачити його краще»*¹⁴. Історик ніколи не полишає надії, що здалеку видно принаймні більше.

«Статистика національностей»: простір імен і пошук методологічних пріоритетів

У жодній європейській країні впродовж останньої чверті століття національне питання настільки не перепліталось з питаннями політичними й державно-правовими, як в обох

¹² Класичним дослідженням із цієї тематики залишається монографія П. Пульцера (1964 р.), в розширеному варіанті якої проаналізовано подальшу історіографію проблеми. Див.: *Pulzer P. Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914. Mit einem Forschungsbericht des Autors.* – Göttingen, 2004. Також див.: *Pauley B. Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus. Von der Ausgrenzung zur Auslöschung.* – Wien, 1993; *Wladika M. Hitlers Vätergeneration. Die Ursprünge des Nationalsozialismus in der k.u.k. Monarchie.* – Wien; Köln; Weimar, 2005; *Kinzl L. Nation, Identität und Antisemitismus. Der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914.* – Göttingen, 2014.

¹³ Йдеться, зокрема, і про самосприйняття єврейської спільноти. Автоперцепція єврейства Австрії на тлі політичного антисемітизму стала нещодавно предметом комплексного дослідження, яке почасти охоплює й період до 1867 р. Див.: *Jüdische Identitäten und antisemitische Politiken im österreichischen Parlament 1861–1933 / S. Stachovitsch, E. Kreisky (Hg.).* – Wien; Köln; Weimar, 2017.

¹⁴ *Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Основи філософської герменевтики / Переклад з нім. О. Мокровольського.* – Т. 1. – К., 2000. – С. 283.

частинах австро-угорської монархії, де будь-хто, відповідно до панівних настроїв свого оточення, видавав із себе то німця, то чеха або поляка, то угорця, де схожим чином так звана пересічна сім'я вчора розуміла лише по-слов'янськи, сьогодні наверталася до німецької, а на завтра мадяризувала власне прізвище, де навіть у навчальних закладах припис учнів до різних національностей нерідко залежав від особливо ревного вчителя або директора, –

так 1874 року характеризував демографічну специфіку етнічно строкатої габсбурзької держави тодішній керівник її офіційної статистики Адольф Фікер (Adolf Ficker, 1816–1880)¹⁵. З огляду на поліетнічність Габсбурзької монархії, особливе місце в демографічному дискурсі посіла «статистика національностей» із характерним понятійним апаратом.

Термін «національність» («Nationalität») в австрійських статистичних дослідженнях позначав не державну належність, а саме етнос і належність за етнічною ознакою, етнічність. Крім цього, активно використовувався термін «народ», «народи» («Volksstamm», «Völkerstämme»). Для означення етносу у вжитку були також лексеми «Völkerschaft», «Volksthümlichkeit» (народність) і «Nation» (нація). Німецькомовна дефініція **«der Stamm»** відповідала певній спільноті, яка генетично, мовно, історично й географічно об'єднувала людей (власне етнос) або від якої вели свій родовід різні етноси, тобто її можна зрозуміти й перекласти в певному контексті як «народ», «рід», «плем'я», «коріння», «походження» тощо. Знакове поняття **«das Volk»** могло позначати мешканців країни, населення, народ у соціальному розумінні, але значною мірою також і етнос. Тож згаданий мовний конструкт **«die Völkerstämme»** набував особливої ваги. Відповідно, коли йшлося про «походження» етносів, перевага перед «Herkunft» (чи «Abkunft») та іншими синонімами надавалася лексемі «Abstammung». Тому, згідно з тодішнім трактуванням термінів, Г.А. Шіммер і В.Ф. Клун відносили К. Черніга й А. Фікера до представників *«етнологічного»* (з перевагою критерію «походження») у визначенні етнічності), а не *«етнографічного»* (переважно мовно-

¹⁵ Ficker A. Gutachten über die Constatierung der Nationalitäts- und Sprach-Verhältnisse einer Bevölkerung. – Wien, 1874. – S. 11.

го) підходу до обліку населення¹⁶. Усвідомлення цих нюансів має супроводжувати сучасного дослідника в інтерпретації текстів австрійських статистиків.

Така термінологічна ситуація, що склалася на середину XIX ст. і потребувала прагматично обґрунтованого подолання, несла в собі відбиток методологічної нестійкості демографічного дискурсу, зумовленої у цьому випадку вразливістю критеріїв визначення «національності». Модель «національності» ставала центром тяжіння наукових дискусій, які намагалися відповісти на виклики наявних методологічних суперечностей¹⁷. Зважаючи на семантичну неузгодженість термінів демографічної статистики, її простір імен можна назвати неупорядкованим. Наскільки він був готовим до сприйняття ще однієї «гості» – «**die Rasse**»? Ця нова-стара «гостя», відома принаймні з XVII ст.¹⁸ під машкарою «Race» і «Raze», поступово не лише змінювала орфографічний вигляд, а й набувала різноманітних тлумачень, зокрема, і в напрацюваннях імперських статистиків.

Ключем до розуміння їхніх поглядів є характерне для тодішньої етнографії уявлення про «національності» як про насамперед

¹⁶ Schimmer G.A. Statistik des österreichisch-ungarischen Kaiserstaates (von F. Schmitt). In vierter Auflage neu bearbeitet. – Wien, 1872. – S. 46; Klun V.F. Statistik von Oesterreich-Ungarn. – Wien, 1876. – S. 56. Цю тезу на початку XX ст. підтвердить австрійський і чеський статистик Гайнріх Раухберг (Heinrich Rauchberg, 1860–1938), згодом, розуміючи предмет етнографії вже як весь комплекс пов'язаних з етносом чинників, що можуть бути осянені «об'єктивно»: «Панієне на той час уявлення про сутність національності виходило з ідентичності походження й крові, зі спільності коріння (Stammesgemeinschaft): національність розуміли як етнографічне поняття [а не як продукт свідомості суб'єкта – М. Т.]» (Rauchberg H. Der nationale Besitzstand in Böhmen. – Bd. I. – Leipzig, 1905. – S. 1).

¹⁷ Аналіз цієї термінологічної ситуації та викликаних нею методологічних дискусій див.: Brix E. Op. cit. – S. 19ff, 67ff. Г. Печар пов'язує описану ситуацію із суспільним пошуком моделей колективних ідентичностей у перехідний для австрійської статистики період – від масштабної, але аморфної, недиференційованої від інших подібних, галузі державознавчих знань до умовно «самостійної», спеціалізованої науки. Див.: Petschar H. Op. cit. – S.193–194, 198.

¹⁸ Уперше з расовою класифікацією людства зустрічаємось 1684 року у французького лікаря й мандрівника Франсуа Берньє (François Bernier, 1620–1688). Див.: [Bernier F.] Nouvelle division de la terre par les diferentes especes ou races d'hommes qui l'habitent // *Journal des sçavans*. – XII. – Paris, 24. Avril 1684. – P. 133–140. Відтоді саме лікарі й представники природничих наук охоче просуватимуть расово-антропологічний підхід до наук суспільних.

«ресурс» держави¹⁹. Тому наукову думку в демографічному дискурсі пожвавлювали саме політичні чинники. Найпотужнішим «погоничем» для австрійської «статистики національностей» стала революція 1848–1849 років²⁰. Офіційна статистика відповіла на неї «Етнографією австрійської монархії» Черніга, яка, за спостереженням Г. Печара, перетворилася на «політичну контрпрограму проти необмеженого національного принципу»²¹. Революційній абсолютизації цього принципу протиставлялися імперська єдність і згуртування навколо правлячої династії в особі юного цісаря Франца Йозефа²². Вимальовувалася актуальність такої колективної ідентичності, яка була б далекою від «націоналістичних» і політизованих перцепцій. Наступний період, власне, й позначений заграванням австрійських статистиків із терміном «раса», супутником якого дедалі частіше виступатиме етнонім «єврей». Така «прив'язка» існуватиме попри те, що після революції політичний інтерес єврейства полягав саме у стабілізації державного ладу та устрою імперії, а не в її розкитванні національними рухами²³.

¹⁹ *Petschar H.* Op. cit. – S. 194. Австрійський і словенський географ, історик, статистик і політик, депутат Райхстагу Вінценц Феррер Клуен (Vinzenz Ferrer Klun, 1823–1875) наголошував, що «етнографічний чинник є найбільш вартим уваги фактором державного життя» (Klun V.F. Op. cit. – S. 56).

²⁰ Очевидець і учасник цього «статистичного прориву», Черніг вважав 1848 рік переломним для європейської статистики загалом (*Czoernig C.* Zur Reform der administrativen Statistik // *Statistische Monatschrift.* – VIII. Jg. – Wien, 1882. – S. 570). Г. Раухберг зазначав, що потреба у статистичних відомостях про народи цісарської держави існувала, «відколи національні помисли почали пускати коріння також і в Австрії» (*Rauchberg H.* Op. cit. – Bd. I. – S. 1).

²¹ *Petschar H.* Op. cit. – S. 193.

²² *Czoernig C.* Ethnographie... – Bd. I. – S. 238; *Idem.* Oesterreich's Neugestaltung... – S. 26. Похідний від цитованих праць статистичний довідник Черніга також присвячений демонстрації людського, економічного й військового «капіталу» монархії, що, за задумом автора, мало пробуджувати імперське «патріотичне почуття». Див.: *Idem.* Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. 3. Auflage. – Wien, 1861. – S. III–VIII.

²³ Зосереджуючись на суто науковому дискурсі, наголосимо, що концепції австрійської імперської демографічної статистики як державознавчої галузі не слід розуміти поза ідейним контекстом, власне, австрійського імперського державотворення. Цей контекст зумовлював і стосунок її побудовань до долі єврейства. Зокрема, ідея полікультурної «цісарсько-королівської» держави, здебільшого обернена всередину, а не назовні, не знала «винятків». Євреї не були локалізовані в певній її частині, а тому не становили сепаратистської загрози. Щодо новітніх розвідок, де проаналізовано перспективи єврейської спільноти в ідейних шуканнях імперського державотворення і позиції речників цієї спільноти та їхніх опонентів, див. прим. 13.

Євреї поряд із вірменами – одинокі в монархії Габсбургів етноси, демографічний розвиток яких реконструюється переважно за конфесійними джерелами. Цілком зрозуміло, що австрійська статистика ідентифікувала євреїв як юдеїв. Натомість, приміром, християнізований угорськокомовний єврей, що став на шлях асиміляції, мав усі шанси під час адміністративних обліків і переписів населення потрапити під визначення «угорець». Більше того, позаяк в обох частинах монархії після 1867 р. місце «національності» в переписах остаточно посіла мова повсякденного вжитку (дарма, що в дещо відмінних інтерпретаціях), угорцями, поляками або німцями могли вважатися навіть юдеї, що перейняли відповідні мови. Офіційна статистика усвідомлювала такий стан справ. Фікер радив колегам при визначенні етнічної належності особи звірятися з її релігійними переконаннями, зафіксованими документально. Підкреслюючи значення релігійного чинника саме для єврейської ідентичності, науковець зауважував, що юдеї, «як показує досвід, з відмовою від окремого конфесійного становища втрачають також національне і в найкоротший термін зливаються з іншими своїми земляками»²⁴.

Статистична увага до етнічної належності підданих цісаря стала відчутною лише після 1840 р., коли новостворену Дирекцію адміністративної статистики очолив Черніг. Однак ще з 1777 р. людність монархії офіційно прийнято було поділяти за релігійним принципом – на християнську та юдейську²⁵. Етнонім «Juden» і конфесіонім «Israeliten» часто вживали паралельно, як синоніми; цифри в обох випадках, звісно, теж були тотожними.

Євреїв, поряд із угорцями, циганами й вірменами, австрійська статистика офіційно відносила до «азійських народів (*Stämme*)»²⁶. Вона констатувала, що євреї імперії не становили власного мовного регіону, а були розпорощеними серед інших етносів, проте мали великі громади в Галичині, Чехії, Моравії та Угорщині. Поміж цих громад у середині XIX ст. найчисельнішими були Броди, Львів, Юден-

²⁴ Ficker A. Die "Ethnographie internationale" // *Statistische Monatschrift*. – IV. Jg. – Wien, 1878. – S. 560.

²⁵ Ficker A. Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. – Wien, 1870. – S. 7–8.

²⁶ Hain J. Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. – Bd. I. – Wien, 1852. – S. 190.

штадт (Йозефштадт) у Празі та Пешт²⁷. Фікер наголошує, що 1848 рік усунув перешкоди для розселення юдеїв, однак, *«неприятель, з якою вони постійно уникають місцевостей, де треба тяжко працювати на землі й де більше поширені малооплачувані кустарні промисли»*, є причиною їхньої неприсутності в певних населених пунктах²⁸. Подальшого розвитку ця доволі не нова, як на 1869 рік, і притаманна юдофобському дискурсу теза²⁹ у Фікера не отримує. Не згадує дослідник і про обмеження на професії для євреїв.

Проте вже в середині 1870-х рр. В.Ф. Клун зауважує, що тогочасна наукова література активно цитує виданий у Відні «Підручник і довідник зі статистики» професора Технічного університету в Мюнхені Макса Гаусгофера (Max Haushofer, 1840–1907), котрий (щоправда, доволі поверхово) пояснював деякі особливості глобального демографічного розвитку євреїв їхніми «расовими» і «національними» властивостями³⁰. Тоді ж теоретико-методологічні проблеми суспільних дисциплін (з огляду на актуалізацію термінів «раса» і «національність») порушують науковці факультету правових і державних наук Грацького університету – Герман Ігнац Бідерман (Hermann Ignaz Bidermann, 1831–1892) і Людвіг Гумплович (Ludwig Gumplowicz, 1838–1909)³¹.

Не статистик, але державознавець і соціолог, Гумплович пристав на позиції соціал-дарвінізму і виступив теоретиком «боротьби рас». Утім, як «ортодоксальний расист» учений не відбувся, оскільки,

²⁷ *Ibid.* – Bd. I. – S. 245; *Czoernig C. Ethnographie...* – Bd. I. – S. 74; *Ficker A. Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt.* – Gotha, 1860. – S. 43.

²⁸ *Ficker A. Die Völkerstämme der österreich-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln.* – Wien, 1869. – S. 88.

²⁹ Практицизм доби Просвітництва з реформами Йозефа II відлунює, скажімо, в закиді, який ще 1804 року адресує євреям Рорер: *«Лише продуктивне (zweckmäßige) населення здатне ошчасливити державу. Проте народ, який боїться обробляти землю, не вартий цієї землі та її плодів»* (Rohrer J. Versuch über die jüdischen Bewohner... – S. 207).

³⁰ *Klun V. F.* Op. cit. – S. 116; *Haushofer M. Lehr- und Handbuch der Statistik in ihrer neuesten wissenschaftlichen Entwicklung.* – Wien, 1872. – S. 174–175 (не плутати з батьком статистика – теж Максом Гаусгофером (1811–1866), професором Празької академії мистецтв, а також із сином – Карлом Гаусгофером (1869–1946), теоретиком геополітики, розробником концепції розширення «арійського» «життєвого простору»).

³¹ *Тімков М.* Герман Ігнац Бідерман... – С. 42.

пройшовши певну еволюцію поглядів, розглядав расу як соціокультурний, історичний, а не природний феномен³², що свідчить про адаптованість цього терміна для різних типологічних тлумачень³³. Приміром, ще до Гумпловича Черніг теж вів мову про «расову боротьбу»: з одного боку, придворний статистик вживає як абсолютні синоніми словосполучення «*боротьба рас (Racenkampf)*» і «*боротьба національностей (Nationalitätenkampf)*» щодо визвольних змагань 1848–1849 рр., а з іншого – виявляє «*первинні расові відмінності*» серед населення Італії, які, на думку науковця-політика, унеможливають об'єднання цієї країни в єдину державу. В першому випадку «расу» ототожнює з «національністю», у другому ж, радше, із цивілізацією чи культурою, аби довести, що італійці, які ще в стародавню епоху були штучно зібрані Римом з «расово» відмінних спільнот (великогрецької, етрусської, кельтської тощо) і під час великого переселення народів також зазнали «*строкатого змішання рас*», не є зазвичай єдиними, навіть попри створення єдиної літературної мови (зі збереженням численних діалектів)³⁴. Щодо політичного підґрунтя

³² «*Раса сьогодні жодним чином не може бути поняттям суто природним чи у вузькому розумінні, а значно більше є поняттям історичним; вона не продукт чистого природного процесу в колишньому значенні слова, а продукт історичного процесу, який, однак, теж є природним. Раса – це єдність, що виникла у плині історії, постала в соціальному розвитку й створена ним, – єдність, що, як ми побачимо, знаходить свій початок у духовних чинниках (мова, релігія, традиції, право, культура etc.) і лише з огляду на них стає наймогутнішим фізичним чинником, справжньою гуртуючою скріпкою, єдністю крові*» (Gumpłowicz L. Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen. – Innsbruck, 1883. – S. 193–194).

³³ Класичний приклад – ідея «дворянської раси» у Франції XVIII ст., згідно з якою соціальну еліту визначали за походженням, спадковістю. Див.: Пименова Л. А. Просвещение и «дворянский расизм» (особенности идеологии и культуры французского дворянства XVIII века) // Французская революция XVIII века. Экономика, политика, культура. – Москва, 1988. – С. 59–74.

³⁴ Czoernig C. Ethnographie... – Bd. I. – S. XV, 233–234, 236; Idem. Oesterreich's Neugestaltung... – S. 17–19, 22. На думку Б.Фухс, саме «весна народів» спонукала німецькомовних учених сконцентруватися на категоріях «Volk» і «Rasse», причому не розрізняючи цих двох понять. Див.: Fuchs B. Op. cit. – S. 131–132. Натомість, застерігаючи проти модернізації тлумачення терміна «раса» в науковому й публіцистичному дискурсі середини XIX ст., К. Леві-Стросс зазначав, що Артур де Гобіно (Arthur de Gobineau, 1816–1882), якого «історія зробила батьком расистських теорій», помилково переніс суто біологічне поняття «раса» в царину соціології, фактично не відрізняючи расу від культури. Див.: Lévi-Strauss C. Race et histoire. – Paris, 1987 (перше видання – 1952). – P. 9–10. Таку ремарку вважаємо доречною і щодо Черніга, «Етнографія» якого побачила світ у 1850-ті рр., як і «Есе про нерівність людських рас» французького автора.

тверджень Черніга сумнівів немає: Австрійська імперія прагнула втримати північноіталійські землі у своєму складі й шукала для цього етнологічні (у цьому випадку – навіть расові) підстави³⁵. Проте «культурно-цивілізаційна» інтерпретація не означає заперечення кровної спорідненості як одного з чинників, що формують «расову» спільноту в розумінні Черніга.

Свідчить на користь культурологічного прочитання поняття «раса» в досліджуваному дискурсі й побіжна, але знакова заувага Фікера: штучно пов'язуючи, наприклад, формування гендерної структури населення регіонів монархії із впливом різних етнічних «елементів», демограф, між тим, називає ці «елементи» не «расовими», а «життєвими», базовими, первинними, фізичними («*nicht Rassen-, sondern Lebens-*»)³⁶. Протиставлена природним чинникам, раса, відповідно, постає передовсім як культурна формація. Отже, Черніг і Фікер мостять шлях скоріше для расово-соціологічних побудов Гумпловича, а не для трактування поняття «раса» через інструментарій фізичної антропології, хоча останнє, зрештою, стане загальноприйнятим.

У своїх пізніх демографічних студіях, і надалі дотримуючись застаріваючого статистично-етнографічного підходу до вивчення «національності», Фікер намагається «осучаснити» власні погляди, використовуючи новітні етнографічні дослідження австрійського лінгвіста Фрідріха Мюллера (Friedrich Müller, 1834–1898), де порівняльне мовознавство доповнюється студіями з фізичної антропології. Тобто, не полишаючи культурологічного контексту міркувань, Фікер визнає поділ людства на раси в пов'язі з його етнолінгвістичним поділом, уникаючи, втім, жодних расистських тлумачень такої класифікації³⁷.

Науковому лексикону Бідермана дефініція «раса» загалом невласлива. Проте до «кровної» аргументації історик, статистик і політичний публіцист вдається, опонуючи російським шовіністам. Бідерман

³⁵ Б. Фухс також звертає увагу на намагання Черніга вивести «наднаціональну» претензію «німецької культури» в монархії Габсбургів з історичної генеалогії Римської імперії, використовуючи теорію «расової» спорідненості народів по обидва боки Альп. Див.: *Fuchs B.* Op. cit. – S. 160–161. Також див.: *Czoernig C.* Die alten Völker Oberitaliens: Italiker (Umbrer), Raeto-Etrusker, Raeto-Ladiner, Veneter, Kelto-Romanen. Eine ethnologische Skizze. – Wien, 1885.

³⁶ *Ficker A.* Bevölkerung... – S. 22.

³⁷ *Ficker A.* Die “*Ethnographie internationale*”. – S. 558–559.

був різким критиком російських великодержавних пропагандистських концепцій і в політиці, і в історичній науці та викривав «російські інтриги» імперії Романових, яка конкурувала з Габсбургами за вплив на слов'янство австрійської монархії, інспіруючи москвофільство³⁸. Етнополітичні реалії живили зацікавлення вченого історією зовнішньої політики Російської імперії та етногенезу її панівного етносу. У цьому процесі дослідник увиразнює роль фінського й татарського елементів. Історик твердить:

Зокрема, видається, що великороси (Grossrussen) за й так лише поверхневий слов'янський відбиток (Gepräge), який вони висунули напоказ, мусять дякувати одним лиш інтимним зносинам їхніх фінно-татарських предків із русинами і що все частіші новітні спроби вивести походження великоруського народу зі слов'янських автохтонів, власне, й мають на меті приховати цей факт³⁹.

Імперія відповідала імперії, одна великодержавна ідея зіштовхувалася з іншою. Рефлексії Бідермана викликані політичними подразниками і підпорядковані таки політичному наміру – збереженню єдності цісарської держави. Та в ракурсі наших студій важливіше інше. У час, коли російська пропаганда обґрунтовувала необхідність розширення «православно-самодержавно-народного» простору «спільним» витокom «славянских ручьев», які мають злитися в «русском море»⁴⁰, відповідь австрійця була дзеркальною: заперечення російських претензій на півавстрійське слов'янство також пояснювалося російськими «витоками», «походженням», «кров'ю», недостатньо слов'янськими для таких претензій. «Штам» вирішував усе. Але не

³⁸ Див.: *Bidermann H.I. Die ruthenische Nationalität und ihre Bedeutung für Österreich.* – Wien, 1863; *Idem. Russische Umtriebe in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte Österreichs wie Russlands. Mit einem Anhang: Zur Statistik der Ungarischen Slaven.* – Innsbruck, 1867. Студії науковця частково вже ставали предметом нашого вивчення. Наприклад, див.: *Тімков М. Закарпаття в дослідженнях австрійського історика Германа Ігнаца Бідермана.* – Ужгород; Прага, 1993.

³⁹ *Bidermann H.I. Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Zweiter (historischer) Theil.* – Innsbruck, 1867. – S. 1.

⁴⁰ «Славянские ль ручьи сольются в русском море? // Оно ль иссякнет? вот вопрос», – непокоївся ще 1831 року О. Пушкін, творячи апологію російського великодержавництва в поезії «Клеветникам России», де осмілював придушення царизмом польського Листопадового повстання. Див.: На взяття Варшавы. Три стихотворения В. Жуковскаго и А. Пушкина. – Санктпетербург, 1831. – С. 7.

«раса». Хоча Просвітництво породило «расу» саме у значенні «Stamm» – етнічної спільноти, наділивши її сукупністю антропологічних і духовних ознак⁴¹. І саме в цьому значенні відбувається проникнення терміна «раса» до лексики демостатистиків монархії Габсбургів. Це помітно, як доводить, зокрема, приклад Черніга, вже з 1850-х років, коли цей термін (передовсім зусиллями вчених-природників, а не лише дипломата й письменника А. де Гобіно) загалом актуалізується в європейському літературному дискурсі. Утім, Черніг уживає поняття «раса» спорадично: його офіційна «Етнографія», як і праці Фікера, не групує населення монархії в «раси» – імперська статистика пропонує поділ людності за конфесіями і «національностями», причому останні фіксуються переважно за «мовними регіонами» (крім «малих» або «розсіяних», як євреї, народів); засвідчують це і перші картографічні узагальнення австрійських статистиків Йозефа Гойфлера (Joseph Häufler, також Haeufler, 1810–1852) та того-таки Карла Черніга⁴². У той самий час, на початку 1850-х рр., Йозеф Гайн (Joseph Hain, 1809–1852), автор першого в Австрії комплексного наукового довідника зі статистики, ще не використовує лексему «раса»⁴³. Проте саме із середини ХІХ ст., коли австрійська статистика остаточно оформлюється не лише в утилітарному, а й у науковому сенсі, для відповідей на нові виклики (зокрема, й расистські) необхідно було визначитися з понятійним апаратом і методологією.

Методологічної визначеності потребувало передусім організація переписів населення. Останній дореволюційний перепис 1846 р. розпізнавав етнос («Nation») за мовою. Під час першого після революції перепису 1850–1851 рр. для земель Угорського королівства було запроваджено рубрику «національність», яку заповнювали згідно з персональними повідомленнями кожного з опитаних. Підказок у вигляді критеріїв для самовизначення відповідні формуляри та інструкції не містили, тому виконавці здебільшого орієнтували опитуваних на засвідчення мови їхнього спілкування в сім'ї. У подальшому від-

⁴¹ *Petschar H.* Op. cit. – S. 176.

⁴² Див.: *Haeufler J.* Sprachenkarte der österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstämme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung. – Pest, 1846; *Idem.* Versuch einer Sprachenkarte der österreichischen Monarchie. – Pest, 1849; *Czoernig K.* Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie. – Wien, 1855.

⁴³ *Hain J.* Op. cit. – Bde. I–II. – Wien, 1852–1853.

булося остаточне повернення до мовного принципу. «Національність» уже не становила предмета обліку в 1857 р.; цісарський уряд відмовився від рубрики «національність» і під час перепису 1869 р., після австро-угорського «компромісу». Однак відсутність цієї рубрики у формулярах переписів не означала її нез'яви у статистичних звітах. Австрійські статистики намагалися вполювати невловиму «національну» ідентичність, зважаючи на зібрані облікові дані, хоча під сумнів ставили саму можливість її з'ясування під час переписів. На практиці це питання зводилося до того, чи реально визначати «національність» за певним («*greifbar*») критерієм, який чітко її окреслює і водночас дає змогу виконавцеві перепису проконтролювати правдивість або неправдивість відповіді опитуваного⁴⁴.

Не лише політична кон'юнктура, а й методологічна безпорадність заскочувала статистиків багатонаціональної держави перед іпостасями графі «національність». Австрійські статистики не розрізняли «Nation» і «Nationalität», етнос та етнічну належність, спільноту та відношення чи акт віднесення суб'єкта до неї. Суб'єкт «національності» був для них об'єктом, тому їхній наполегливий протест викликала передовсім можливість самовизначення опитуваного щодо власної «національності», і таку практику швидко припинили. Фікер писав, що «*національність не є чинником, для встановлення якого дозволене індивідуальне визначення, що вона ані виводиться з індивіда, ані в ньому шукається, а отже, не може бути з'ясована механічним шляхом перепису...*»⁴⁵.

Це пояснює зникнення «національності» з аркушів опитування, оскільки така контрsub'єктивна методологічна установка не давала змоги зупинитися на жодному з можливих критеріїв, серед яких статистик «клаптикової монархії» почувався розгубленим. Тому Черніг уперше порушує проблеми «статистики національностей» на міждержавному рівні, запропонувавши Третьому міжнародному статистичному конгресу (Відень, 1857) скласти «*характеристики народів*» за трьома критеріями: «*духовні особливості*» (звичаї, традиції),

⁴⁴ Ficker A. Bevölkerung... – S. 6–7, 30; *Idem*. Die Völkerstämme... – S. 30, 35; *Idem*. Vorträge... – S. 18–20, 87; *Idem*. Gutachten... – S. 11–12; *Idem*. Ein weiterer Beitrag zur Organisation der nächsten Volkszählung in Oesterreich // *Statistische Monatschrift*. – IV. Jg. – Wien, 1878. – S. 253–254. Поп.: Gumplowicz L. Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn. – Innsbruck, 1879. – S. 247–249.

⁴⁵ Ficker A. Die Völkerstämme... – S. 34; *Idem*. Vorträge... – S. 90. Поп.: *Idem*. Gutachten... – S. 8–9; *Idem*. Ein weiterer Beitrag... – S. 260.

«фізичні риси» та «мовні відмінності»⁴⁶. З цього «троїстого союзу» чинників, де одразу ж увиразнився чинник антропологічний, сформується т. зв. «метод Черніга» і виростатимуть усі подальші статистичні інтерпретації «національності». Їхню неповноту докладно характеризував Фікер, порівнюючи пошук якщо не повноцінного, то хоча б пріоритетного критерію з блуканням у лабіринті⁴⁷.

Неприйнятність державно-політичного трактування «нації» у французькому сенсі була очевидною для Габсбурзької монархії, позаяк таке визначення не могло забезпечити інформацію про розмаїття етнічної структури її населення; до того ж, навіть без огляду на монархію, такий підхід вилучав «національності» бездержавних народів, наприклад, євреїв. Також було важко виокремити як критерій і «*особливості зовнішніх форм життя певного народу*» (політичних, станових, сімейних, звичаєвих тощо), оскільки, за спостереженням Фікера, соціальна інтеграція призвела до того, що вже «*навіть трансільванський циган вчиться протистояти непереборному кочовому інстинкту, навіть переслідуваний тисячолітніми обмеженнями на своєму життєвому шляху юдеї вже вчиться у випадку чергової переешкоди знаходити інший вихід*»⁴⁸.

Найцікавіший в нашому контексті антропологічний критерій («*das physische Gepräge*», фізичні риси), до складових якого, за Фікером, зокрема, належать зріст людини і будова черепа, не провокував надмірного наукового інтересу вченого. З огляду на тривалу міжетнічну інтеграцію населення статистик не вважав цей критерій достатнім. На думку дослідника, загальний антропологічний тип може бути «*до невпізнанності послабленим*» у окремих представників навіть порівняно «*незмішаних націй, як, приміром, юдеї та вірмени*», кожна з яких постійно була «*свідома своєї найглибшої єдності*»⁴⁹.

Отже, центральним у методологічних роздумах австрійських статистиків вимушено залишався мовний критерій «національної»

⁴⁶ Czoernig C. Bericht an die Vorbereitungs-Commission der dritten Versammlung des internationalen statistischen Congresses über den Entwurf eines Programmes für die Verhandlungen dieser Versammlung. – Wien, 1857. – S. 91–93; Ficker A. Die “Ethnographie internationale”. – S. 550–552.

⁴⁷ Ficker A. Die Völkerstämme... – S. 32.

⁴⁸ Ibid. – S. 30–32. Поп.: Idem. Vorträge... – S. 87–88; Idem. Gutachten... – S. 6–7.

⁴⁹ Ficker A. Die Völkerstämme... – S. 32. Поп.: Idem. Vorträge... – S. 88; Idem. Gutachten... – S. 5–6.

ідентичності. Фікер насамперед з'ясував, яку мову має фіксувати статистик – розмовну (тогочасний міжнародний нормативний термін – «*langue parlée*») чи рідну. В характерних для імперії ситуаціях сімейного і побутового полілінгвізму поставало запитання, до якої з них слід віднести і як встановити мову звичного спілкування в сім'ї («*Familiensprache*»), або, іншими словами, яку мову, власне, вважати за рідну («*Muttersprache*»). Перший аргумент критики мовного ідентифікатора Фікер, проте, вбачає в проблемі «*закритих національностейей*», насамперед юдеїв. Іврит («*Hebräische*»), який «*є для них практично мертвою мовою, мовою їхніх богослужінь і священних книг, майже так, як для нас латина*», поступився на землях монархії принесеному з Німеччини «*жаргону*» (їдиш), перетвореному на рідну мову; водночас юдеї «*приспосовуються*» до чеської, польської, угорської тощо, оскільки цього вимагають політичні обставини. Подібну мовну інтеграцію демонструють також вірмени («*дуже давня та яскраво виражена національність*») і цигани⁵⁰. Отже, за Фікером, мовний критерій в цих ситуаціях не спрацьовує; він хоча й наділяється ідентифікаційними функціями, але не абсолютизується.

Методологічний скепсис є відмітною ознакою наукового почерку Фікера. Однак у проведеній ним ревізії «національних» маркерів відбулася власне «імперськість» офіційної австрійської статистики, яка з патерналістською увагою та поблажливою шанобою до всіх «національностейей» озирала габсбурзькі володіння німецьким поглядом із Відня. Модальна частка «навіть», акцентовано вжита стосовно циган і євреїв («навіть... циган вчиться», «навіть... юдей») для інтонування їхнього специфічного суспільного становища й рівня соціальної інтеграції, нарочито або ненавмисне демонструє такі певну зверхність статистичного аналітика. А мимохідь, майже за Фройдом, кинуте протиставлення (іврит – «для них», латина – «для нас») оголює імпліцитну установку вченого й чиновника, що «ми» – це, виявляється, не сукупно всі піддані цісаря, що серед «національностейей» строкатої монархії є «своїші» й «чужіші». Ідентифікуючий погляд, цілком природний для речника етномовної спільноти (німецької, угорської, слов'янської тощо), є невалідним для науковця й державного діяча, особливо статистика, а надто в імперії, пріоритетом якої декларувалася полікультурність під скінетром правлячої

⁵⁰ Ficker A. Die Völkerstämme... – S. 32–34; Idem. Vorträge... – S. 88–90; Idem. Die «Ethnographie internationale». – S. 559. Поп.: Idem. Gutachten... – S. 8.

династії. Двозначні смислові штрихи стосовно єврейства, поодинокі «красномовні недомовки», що трапляються у працях Фікера, з'являються в той час, коли провідники єврейської спільноти, налякані ксенофобськими ударами революційних національних рухів, саме намагалися довести і політичну відданість єврейства цісарській державі, і його «німецькість», тільки вбрану в шати не християнської, а юдейської ідентичності⁵¹.

Метод «національної» ідентифікації, запропонований Чернігом і критично переосмислений його послідовником Фікером, трансформується в міждисциплінарних студіях Бідермана. Вимогливо аналізуючи європейський науковий дискурс із цієї проблеми, статистик зазначав, що недостатньо групувати людність за вживанням певних мов, які зцементовують відповідні культурні спільноти («*Cultursprachen*»)⁵². Він також підкреслював, що й релігійні переконання не завжди віддзеркалюють етнічну ідентичність людини⁵³. Науковець запропонував власні критерії, за якими виділяв три типи «національності»:

- 1) політичний (критерій – «належність до певної держави»);
- 2) духовний (критерій – «культурна спільність, найбільш прикметною ознакою якої є мова, що нею представники певного культур-

⁵¹ Авторитетний репрезентант віденської юдейської громади, літератор Ігнац Куранда (Ignaz Kuranda, 1811–1884) у своїй політичній програмі депутата Франкфуртського парламенту ще 1848 року зманифестував: «*Німецька національність є в Австрії носієм свободи; не лише для нас, німців, а також і для наших ненімецьких співвітчизників вона є найнадійнішою гарантією проти рецидивів абсолютизму*». Цит. за: *Doublier O. Kuranda // Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. – München und Leipzig, 1906. – S. 448. Також див. прим. 13.

⁵² *Bidermann H.I. Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich. Ein Beitrag zur Nationalitäten-Statistik mit einleitenden Bemerkungen über deren Verhältniss zu den Rechts- und Staatswissenschaften*. – Graz, 1877. – S. 4–9.

⁵³ *Bidermann H.I. Die Ungarischen Ruthenen... Erster Theil*. – Innsbruck, 1862. – S. 1–2. Релятивність релігійного чинника ще 1810 року зауважив професор історії Гьоттінгенського університету Арнольд Геерен (Arnold Heeren, 1760–1842), на статтю якого посилюється Фікер і Бідерман (*Ficker A. Gutachten...* – S. 4; *Bidermann H.I. Die Romanen...* – S. 3). Проте для єврейської ідентичності, на переконання А. Геерена, якраз цей чинник і є визначальним. До складових «національності» історик загалом відносить суспільний устрій, традиції, релігію, мову і духовність («*geistige Bildung*»), увиразнюючи саме соціальні й культурні фактори, а не кровну спорідненість. Написана для австрійського наукового часопису, функціонально розвідка стала теоретичним відправним пунктом для подальших методологічних розробок австрійської «статистики національностей». Див.: *Heeren A. Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besieger Völker // Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. – Wien, 1810. – № 145–147. – S. 628, 630.

ного середовища спілкуються між собою і яка через це, певною мірою, має національний відбиток»);

- 3) фізичний (критерій – «спорідненість, що базується на спільному походженні (*Abstammung*) та виявляється передовсім у вроджених фізичних якостях, але клімат, земельні умови, духовність (*geistige Regungen*) і праця (*physische Anstrengungen*), звісно, теж мають великий вплив, який, проте, раз і назавжди переходить, так би мовити, у кров означених людей»)⁵⁴.

Учений наполягав на рівномірному чи то співмірному, а точніше – доречному, адекватному, зваженому («gleichmässig») врахуванні всіх трьох типів «національності» статистичною наукою, яка бере собі в допомогу етнографію, а та, своїм чином, спрямована на культурну історію. Бідерман наголошує, що питання «походження» і «крові» варті окремого дослідження лише тоді, коли вони мають значення для культурної історії⁵⁵. Доцентрова сила структурних елементів його концепції спрямовується саме на духовний тип «національності». Це не залишив непоміченим Гумплович, указуючи на термінологічну переобтяженість тверджень і марність «тривимірної» дефініції статистика, позаяк у такому разі власне «під національністю, після всього наукового розвитку цього поняття, сьогодні можна розуміти не що інше, як суто духовний чинник»⁵⁶. Однак теза Бідермана про «духовність і працю», що здатні «переходити у кров», невдовзі відлунить у расовій концепції Гумпловича, згідно з якою духовні чинники набувають фізичної якості, досягаючи «єдності крові»⁵⁷. Водночас позицію Бідермана можна тлумачити в тому сенсі, що кожен із змодельованих типів здатен переймати пріоритетність у різних етнографічних і політичних ситуаціях. Так чи так, «рівномірність» застосування критеріїв, фактично декларована як їхня рівнозначність, призводить до еквівокації терміна «національність» і не дає змоги побачити прийнятний вихід з методологічного лабіринту. Зрештою, евристичного порятунку годі було шукати,

⁵⁴ *Bidermann H.I.* Die Romanen... – S. 1.

⁵⁵ *Ibid.* – S.6. На думку Г. Печара, при переході від етнографічної «натуральної історії націй» до сучаснішої «культурної історії національностей» саме й відбулося «нове відкриття» поняття «раса» як антропологічного базису, що засвідчував спадкоємність цих «історій». Див.: *Petschar H.* Op. cit. – S. 194.

⁵⁶ *Gumpłowicz L.* Das Recht der Nationalitäten... – S. 269.

⁵⁷ Див. прим. 32.

нехтуючи «національною» самосвідомістю індивіда, яка, втім, як засвідчив досвід переписів населення, могла перебувати в не менших сутінках, ніж методологічний і термінологічний дискурс. Крім міжпонятійних неузгодженостей, запропоновані критерії також не вирішували суперечливостей у площинах індивідуального та колективного сприйняття «національності», оскільки індивідуалізований політичний критерій не згаджується з двома наступними – «колективізованими».

Прагнучи до об'єктивізації критеріїв, Бідерман, услід за Фікером, усвідомлює несамодостатність мовної ознаки «культурної спільності» людей, але інших ознак такої спільності не наводить. Тому духовний тип «національності» й потребує «напарника» у вигляді фізичного типу – людської «спорідненості», яка, втім, теж не є ідентифікуючою без агентів культури (духовність, праця). Людська спорідненість і культурна спільність взаємно інтегруються, щоби стати «національністю». Фізичний, етногенний знак, сформований «раз і назавжди», видається вченому об'єктивним. Власне, критерій «спорідненості» у Бідермана є примордіалістським і по суті тотожним расовому. Адже мовно-культурне середовище може зазнавати трансформацій, а фізичний чинник (читай: раса) постає інваріантним.

Методологія Бідермана не суперечить усталеній практиці переписів населення Габсбурзької монархії: головною дійовою особою залишається не опитуваний, а інтерв'юєр (виконавець перепису, в тогочасних реаліях – часто некомпетентний і зі стереотипним мисленням) або статистик, котрий згодом і визначає «національність» за сумою ознак. Ідентичність підмінюється ідентифікацією. (Пригадаймо, як нацисти маркували єврейством навіть тих, хто вже «забув», що належить до нього.)

Рівноцінність критеріїв Бідермана містить методологічну пастку. Бо за логікою професора з Граца, такий собі пан N був би ідентифікований статистиком як громадянин певної держави, носій певної мови і властивостей певного культурного середовища з урахуванням вродженого, переданого природою «етноштаму». Наприклад, змодельоване нами за цими критеріями твердження «Австрійський підданий Людвіг Гумплович є польським євреєм» цілком відповідає дійсності. Однак це єврейство можна засвідчити лише либонь на підставі третього – фізичного (расового) – критерію, який, проте, за тим самим Бідерманом, насправді окреслює ознаки, значно більші, ніж

просто «походження», адже йдеться не суто про кровну, а й про культурну спорідненість. Чи всі ці ознаки стосуються Гумпловича? Другий (власне культурний) критерій спотикатиметься у цьому випадку на факторі мови – польська, німецька або не шанований Гумпловичем ідиш? Перший (державний) критерій не є етнічним⁵⁸. Видається, що типологія Бідермана просто не передбачає єврейської ідентичності. І головним чином це відбувається через відсутність у цій типології релігійного чинника. Поширюючи свої критерії переважно на християн, серед яких конфесійний чинник подекуди заплутує, а не з'ясує етнічну належність, Бідерман несвідомо виводить євреїв за межі «статистики національностей», «забуваючи» про їхнє особливе конфесійне становище саме як етносу⁵⁹. Або ж таки залишає євреїв бути ідентифікованими «фізично»⁶⁰, що містить наукову небезпеку в контексті майбутнього поступу расової теорії.

⁵⁸ Окрім свідомої відмови від юдаїзму та антисіоністської позиції «пізнього» Гумпловича, вартим уваги є його ставлення до єврейської ідентичності та її перспектив у попередній, дограцький період. Див.: *Козінська-Bimm Г.* Програма Людвіга Гумпловича з поліпшення становища євреїв // *Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи* / За ред. Е. Полоньски. – К., 2011. – С. 51–58.

⁵⁹ Тенденційності в цьому питанні в науковій діяльності Бідермана не знаходимо. Вже ранній краєзнавчий нарис із прикметною назвою «Єврейство та його біди в Тіролі» засвідчує безсторонність погляду дослідника на минувшину євреїв, поєднану з розумінням їхнього постійного перебування в ролі об'єкта ксенофобських упереджень і дискримінації, що мала, як впливає з міркувань науковця, не расистське, а суто юдофобське підґрунтя. Див.: *Bidermann H.* Das Judentum und seine Drangsale in Tirol. Eine historische Skizze. – Innsbruck, 1853.

⁶⁰ Саме таку ідентифікацію єврейства проведе у своїй дисертації Р.Клееберг, котрий твердив, що внаслідок заміни іврити на «жаргон» євреї, навіть залишаючись конфесією, втратили «*чітко виражену духовну культуру*» і є етносом лише за «*антропологічними ознаками*». Науковець відмовляє їм (поряд із циганами, басками і кельтськими народами) у праві називатися «національністю» із відповідними політичними наслідками, наприклад, вважаючи справедливим, що австрійський уряд не хотів визнавати рішення Буковинського ландтагу про створення єврейської національної секції. Див.: *Kleeberg R.* Op. cit. – S. 19. У подібний глухий кут можна потрапити, якщо визначати за критеріями Бідермана і «національність» «космополітичних» особистостей, наприклад, його старшого сучасника, одного із законодавців тодішньої оперної моди, композитора Джакомо Мейєрбера. Тому показово, що й Ріхард Вагнер, декларуючи ворожість до євреїв як до юдеїв, не приховує раціонально не мотивованого імпульсу чи-то «*завзвичай наявної (volkstümliche)*» спонуки до такої «*мимовільної відрази*» та «*інстинктивної неприхильності*» – етнічного походження своїх ворогів, що інтерпретується ним наперед у культурному сенсі, але дає підстави бути (і невдовзі буде) інтерпретованим як «расове». Це зумовлює відторгнення Вагнером не лише творчості Дж. Мейєрбера, який був свідомим юдеєм, а й мистецького значення постатей

Напередодні проведення у 1880 р. нового перепису населення Фікер сформулює неодноразово мотивоване переконання, яке може претендувати на невтїшну квінтесенцію тогочасних уявлень австрійських статистиків про «національність»:

...ані народження чи проживання у країні, регіоні чи громаді, ані тип тілобудови загалом чи в окремих деталях, ані прихильність до певних звичаїв і звичок щодо одягу, житла та харчування, ані певні напрями духовної та матеріальної діяльності, ані найважливіші форми політичного існування чи релігійних вірувань, ані, зрештою, мова не роблять поняття етнічної належності індивіда настільки чітким, аби дати можливість індивідуально встановлювати та індивідуально контролювати відповідні дані⁶¹.

Отже, не лише політична заангажованість, але навіть дослідницька неупередженість представників демографічної статистики не була забезпечена від імпліцитних ризиків, якими продовжувала наповнюватися наукова думка. Ці ризики стають відчутними лише з поширенням «наукового расизму», коли расово-антропологічні концепції починають бентежити і «статистику національностей», і демографію загалом. Саме з урахуванням цих нових дослідницьких тенденцій будує свою типологію «національностей» Бідерман, але тяжіння до «об'єктивного» наукового знання про «національність» тримало в методологічних лещатах і його попередників – урядових статистиків Черніга та Фікера. Зрушене позитивізмом виокремлення «об'єктивного» расового чинника із суми етнографічних ознак відбувалося на пливком методологічному ґрунті, який лише формувався.

християнізованих євреїв – Фелікса Мендельсона, володаря «багатющого і специфічного, щедрого таланту», творчі можливості котрого, проте, були «обмежені» його єврейським походженням, чи «дуже обдарованого», однак заповненого єврейським «демоном заперечення» Гайнріха Гайне. За Вагнером, культурно єврейство є «нечистою совістю нашої сучасної цивілізації», а ідентифікується єврей передовсім за «зовнішнім виглядом», що подається не лише як явище «неприсмно чуже» для інших «національностей», а й як «неприсмна гра природи», тобто сприймається автором у фізично-антропологічній площині (інакше кажучи, «расово»). Див.: Wagner R. Das Judenthum in der Musik. – Leipzig, 1869 (перше видання – 1850, під псевдонімом). – S. 10–13, 24–32.

⁶¹ Ficker A. Ein weiterer Beitrag... – S. 258–259. Поп.: Idem. Die “Ethnographie internationale”. – S. 553.

Виникнення «статистичного расизму». Едуард Глаттер

У другій половині XIX ст. гуманітарна царина зазнає потужної інтервенції з боку природничих наук. Піонером упровадження расистських концепцій в австрійський демографічний дискурс можна вважати Едуарда Глаттера, котрий (що вельми промовисто) прийшов у статистику з медицини⁶². 1856 року, тобто через рік після завершення публікації «Есе про нерівність людських рас» А. де Гобіно і за три роки до появи «Походження видів» Ч. Дарвіна, він виступає з розвідкою «Про життєвий потенціал юдеїв порівняно з християнськими конфесіями. Біостатичне дослідження», де на підставі даних з Угорщини намагається довести детермінованість демографічних характеристик єврейського населення його акумульованими у «расі» спадковими властивостями, незалежно від географічних і соціальних (зокрема, соціально-гігієнічних) умов, проте з урахуванням особливостей традиційної культури, які теж фактично подаються як «расова» специфіка. Загалом для зіставлення вибрано показники природного руху населення серед євреїв (юдеїв), угорців, німців і хорватів, замешканих у комітаті Візельбург (нім. Wieselburg, угор. Moson)⁶³.

⁶² Ігнац Едуард Глаттер (Ignaz Eduard Glatter, 1813–1876) – австрійський лікар і статистик. Магістр із акушерства, д-р медицини і хірургії (Пешт, 1836). У 1840-х рр. – практикуючий лікар у Галичині, при штаті Львівської загальної лікарні. У 1850-х рр. – головний санітарний лікар (фізикус) угорського комітату Пешт-Піліш (до кінця 1860 р.), згодом – директор Статистичного бюро міста Відень. Габілітація з охорони здоров'я та медичної статистики (Відень, 1866). Приват-доцент Віденського університету.

⁶³ *Glatter E. Ueber die Lebens-Chancen der Israeliten gegenüber den christlichen Confessionen. Biostatistische Studie.* – Wetzlar, 1856. Публікація містить текст доповіді, прочитаної Е.Глаттером на засіданні математично-природничого відділення Угорської академії наук 5 травня 1856 р. На цю розвідку спирається дослідження керівника французької статистики Альфреда Легуа (Alfred Legoyt, 1812–1885), аналогічне за тематикою, але значно масштабніше за географічною та джерельною базою. Див.: *Legoyt A. De la vitalité de la race juive en Europe.* – Paris, Strasbourg, 1865. Подібно до австрійського та інших попередників, французький демограф перейнятий «таємницею» низької смертності євреїв. Працю А. Легуа, з деякими авторськими змінами та доповненнями, неодноразово перевидавали під іншою назвою, зокрема, й зусиллями Всесвітнього єврейського союзу з центром у Парижі (напр., див: *Legoyt A. De certaines immunités biostatistiques de la race juive. Précédé du rapport au Comité central de l'Alliance Israélite Universelle.* Par M.J. Carvallo. Extrait du Journal les Archives Israélites. – Paris, 1868 ; *idem // Journal de la société statistique de Paris.* – Т. 10. – Paris, 1869. – Р. 81–98, 109–124), а статистик був від-

1863 року Глаттер представляє цифрові обґрунтування впливу «расового чинника» на «біотичні стани» і захворювання, щоправда, теж базуючись переважно лише на досвіді роботи в одному, цього разу найбільшому комітаті Угорщини – Пешт-Піліш (нім. *i ugor. Pest-Pilis*) – з центром в її столиці⁶⁴. Дослідник вочевидь розуміє расу як «національність» або етнічну спільноту, визначену за фізичними, ге-

значений нагородою цього Союзу. Це свідчить про сприйняття висловлених і Глаттером, і Легуа тез щодо унікальної єврейської «життєспроможності» як свого роду «просемітських» і важливих для моральної підтримки та стимулювання успішності єврейства. Водночас французький військовий лікар-гігієніст Мішель Леві (Michel Lévy, 1809–1872), самотній у Другій імперії євреїв зі званням генерала, котрий став прикладом такої успішності, не знаходить у цих науковців наміру обґрунтувати «чи то життєвий опір євреїв, чи то таємничу перевагу раси, чи то вигоду від більшого добробуту» (Lévy M. De la vitalité de la race juive en Europe, d'après le mémoire de M. Legoyt // *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. – Deuxième série. – Т. XXV. – Paris, 1866. – Р. 382). Додамо, що Легуа вживає поняття «расе» в етнокультурному сенсі, а його твір може бути прочитаним і як огляд європейських студій з проблеми демографічної «життєспроможності» єврейства. Серед австрійських попередників в актуалізації цієї проблеми Легуа називає, крім Глаттера, також і Гайна. Розглядаючи євреїв як конфесійну спільноту та порівнюючи показники їхнього природного руху з аналогічними у представників християнських конфесій, Гайн, проте, зазначав, що релігійні переконання не справляють суттєвого впливу на смертність, і розмірковував, чи має такий вплив «національність». При цьому, за недостатністю цифрового матеріалу, він оминає питання щодо залежності смертності від соціальної структури населення (Hain J. Op. cit. – Bd. I. – S. 430–433). Це спрямовувало подальший пошук пояснення єврейського демографічного феномена поза конфесійною та соціальною площинами і, відповідно, провокувало віднайдення таких параметрів «національності» (в перспективі, зокрема, витлумачених як расово-антропологічні), що можуть надати шукане пояснення. Отже, теза Гайна стає передвісткою «статистичного расизму». Уперше ж у статистичній царині цю проблему порушили швейцарський «популяціоніст» Крістоф Бернуллі (Christoph Bernoulli, 1782–1863) і фундатор Пруського статистичного бюро Йоганн Готтфрід Гофман (Johann Gottfried Hoffmann, 1765–1847), з'ясовуючи її через соціально-побутові та культурно-релігійні умови єврейської повсякденності. Серед їхніх досліджень із цієї тематики, наприклад, див.: *Bernoulli Ch. Handbuch der Populationistik oder der Völker- und Menschenkunde nach statistischen Ergebnissen*. – Ulm, 1841. – S. 357–358; *Idem. Neuere Ergebnisse der Bevölkerungsstatistik*. – Ulm, 1843. – S. 34–43; *Hoffmann J.G. Zur Judenfrage. Statistische Erörterung*. – Berlin, 1842.

⁶⁴ *Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände // Oesterreichische Revue*. – Bd. I. – Wien, 1863. – S. 221–237; *Idem. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf Erkrankungen // Ibid.* – Bd. II. – Wien, 1863. – S. 217–224. Цей «расовий дитих» з'являється водночас зі стрімким поширенням «наукового расизму» (Дж. Гант), дарвінізму (Т. Гекслі), організму та соціал-дарвінізму (Г. Спенсер), зародженням євгеніки (К. Руайє, згодом Ф. Гальтон) і є вмонтованим у названий контекст.

нетичними критеріями, а власне етнос (Volksstamm) прямо трактує як «біологічний феномен» чи «біологічну особливість (*biologische Eigenthümlichkeit*)»⁶⁵. «Расовими чинниками» Глаттер рішуче обумовлює не лише демографічні процеси, а й фактично також історію через втілені в ній економічні, культурні, соціальні, політичні, ментальні, моральні та інші явища аж до рівня злочинності. Ймовірно перебуваючи під впливом ідей моральної статистики, кримінології та загалом «соціальної фізики» бельгійського вченого Адольфа Кетле (Adolphe Quetelet, 1796–1874), автор навіть виводить певну диференціацію злочинів за етносами⁶⁶.

Спостереження за біостатичними показниками пацієнтів різного етнічного походження приведуть лікаря до зацікавлення демографією, а відтак – до статистичної діяльності. Методологія Глаттера – це маніфест позитивізму й органіцизму, до якого цей віденський статистик наблизився через довгі роки лікарської практики в Галичині та Угорщині:

*При розгляді різних національностей було прийнято більше зосереджуватися на географічних, релігійних або політичних, аніж властиво фізіологічних відносинах мас; було прийнято розпізнавати зовнішній тип як щось другорядне, не шукаючи в ньому вияву певних органічних станів; і все ж саме вони зумовлюють реакцію організму на зовнішні впливи і через це до певної межі будуть визначальними й для більшості матеріальних, духовних і моральних відносин, що знаходять свій кінцевий вияв у національно-економічних, соціальних і політичних станах*⁶⁷.

Важливо наголосити, що Глаттер як представник расово-антропологічного напрямку демографічної статистики вів мову лише про расові «властивості» чи то «особливості» біологічно сформованих людських спільнот (етносів), а не про їхню «нерівність». Водночас заперечення ним соціокультурної сутності етносів і, більше того, розгляд соціокультурного середовища як наслідку винятково «фізіологічних відносин» відкривали не те, що лазівку, а магістраль для потенційної побудови градації рас. Отже, не уточнену Глаттером

⁶⁵ Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände. – S. 221.

⁶⁶ *Ibid.* – S. 225, 236.

⁶⁷ *Ibid.* – S. 221.

«певну межу», до якої «органічний» базис людства визначає його соціокультурну надбудову, буде невдовзі перейдено.

Також підкреслимо, що Глаттер не розробляє оригінальної расової класифікації й не пристає на вже створені, а тільки наділяє расовими, себто фізичними й фізіологічними, ознаками етноси, описуючи їх з «органічного» боку.

Власне кажучи, расизм в австрійській демографічній статистиці почався з дослідження саме «єврейського питання» – із праці колишнього львівського лікаря Глаттера «Про життєвий потенціал юдеїв...»; у двох же наступних, де «расовий чинник» винесено в заголовок, стосовно євреїв та інших етносів також щедро використано аргументацію медичних наук, фізичної антропології, зокрема, краніології. На цьому тлі автор вдається до історичних екскурсів, до характеристики етнічної історії досліджуваних ним народів, що робить його розвідку про вплив «расового чинника» на «біотичні стани» першою расистською працею в австрійській історіографії.

Якщо розглядати юдофобію як релігійне упередження, а антисемітизм вважати за фобію, побудовану передовсім на етнічному, «расовому», «біологічному» несприйнятті євреїв, то науковий шлях Глаттера пролягав паралельно саме такій еволюції нетолерантності в суспільстві. У праці 1856 року науковець говорить про народжувальність і смертність юдеїв, загалом про їхні життєві сили й «життєві шанси» чи, скоріше, «шанси на виживання» (*Lebens-Chancen*, життєвий потенціал, життєспроможність) як конфесії (*Israeliten*), але йдеться далеко не лише про культурно-релігійний вплив на природний рух та інші демографічні характеристики її представників. Такого впливу, що простежується Глаттером у більшому, порівняно з християнами, піклуванні юдеїв за дітьми, вчений не заперечує і в 1863 році, однак не вважає його визначальним. А позаяк виявлені біостатичні показники євреїв суттєво розбігаються з аналогічними показниками інших етносів, додає, що «часткової різниці у способі життя окремих народів (*Volksstämme*), які живуть під одним і тим самим небом, у подальшому недостатньо для пояснення таких істотних відмінностей»⁶⁸.

⁶⁸ *Ibid.* – S. 235–236. Пор. із позицією де Гобіно, для якого в одному й тому самому навколишньому середовищі є «очевидною» неоднаковість природних спроможностей етнічних спільнот, яка має наслідком нерівність їхніх культурних здобутків: «...варварство і цивілізація співіснують на одній і тій самій землі. Ту-

Тож досліднику потрібні інші когнітивні інструменти – поза соціумом і культурою. Тому, проголошуючи обмеженість соціокультурних факторів для пізнання функціональності релігійно згуртованої людської спільноти, яка водночас є етносом, Глаттер наділяє пояснювальними спроможностями фактори біологічні. Ба більше, соціокультурні впливи в усіх згаданих розвідках постають «до певної межі» природно зумовленими, тобто йдеться вже про єврейський етнос (Juden) як біологічну корпорацію. Іншими словами, саме «органічний», «расовий» чинник є для Глаттера визначальним у життєдіяльності етносу. Біологічний детермінізм стає для науковця, якщо скористатися музичною термінологією його ровесника Вагнера, і лейтмотивом, і «нескінченною мелодією» статистичної роботи.

Водночас тексти лікаря-статистика цілком позбавлені кривдження чи апології будь-якого етносу. Глаттера аж ніяк не можна назвати юдофобом чи антисемітом (і ксенофобом взагалі), але можна назвати расистом:

Коли ми, наприклад, бачимо, що словацька дитина, чия мати під час вагітності бережеться не більше, ніж її угорська і німецька сусідка, має набагато сприятливіший життєвий потенціал, ніж дитина німецька, хоча за другою доглядають набагато дбайливіше, ніж за першою, то це протиріччя між теорією і дійсністю можна пояснити, лише якщо взяти до уваги расовий чинник⁶⁹.

Глаттер зауважує, що слов'янські та єврейські новонароджені мають більше «шансів на виживання», ніж німецькі. Показники дитячої смертності він пояснює «лише расовою особливістю» і в цьому контексті розглядає найнижчу середню тривалість життя серед німців. Однак найважчий серед усіх європейських народів мозок, за Глаттером, теж є «ознакою германського коріння (Stamm)». Утім, у німців і євреїв однаковий черепний індекс, а середній зріст німецького юнака не відрізняється від зросту єврейського, за винятком німців, що мешкають на правобережжі Дунаю, серед яких поширений кретинізм⁷⁰.

ний фелак засмалюється під тим самим сонцем, яке палило могутнього жерця з Мемфіса; вчений професор із Берліна викладає під тим самим неласкавим небом, яке колись бачило нікчемність фінського дикуна» (Gobineau A. Essai sur l'inégalité des races humaines. Tome premier. – Paris, 1853. – P. 61).

⁶⁹ Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf Erkrankungen. – S. 218.

⁷⁰ Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände. – S. 231–232, 234–235.

Прикметним для цього дослідника є також різкий перехід, наприклад, від опису фактів фізичної антропології до моральної статистики, як і загалом від біологічного до соціального, від природного до культурного, і навпаки:

Реціус визначає євреїв як доліхоцефалів; у 20-річного єврея, за надзвичайно низької придатності до військової служби (серед 100 оглянутих було лише 15 придатних), середній зріст усе ж дорівнює 62,45 дюйма [близько 164 см. – М.Т.]. Майже винятково зайняті в торгівлі, юдеї мають порівняно більший контингент крадіїв у місцях відбування покарань; серед євреїв-арештантів майже 91 % було ув'язнено саме через цей злочин⁷¹.

Як бачимо, специфіка єврейського криміналітету (крадійство) зумовлюється у Глаттера специфікою занять єврейства (торгівля)⁷², отже, соціальне явище пояснюється через інше соціальне явище, а соціальна поведінка не визначається формою черепа. Однак у загальному контексті біологічні фактори домінують. Глаттер вивчає «расовий чинник» у його впливі на «біотичні стани», тобто аналізує життєдіяльність і форми взаємодії етносів, які для нього моделюються як організми. Предмет уваги науковця у 1863 р. становлять п'ять етносів: угорці, словаки, німці, серби та євреї (юдеї). Розповідь про кожен із них містить певні основні структурні елементи: історична довідка; характерні антропологічні параметри представників етносу (з обов'язковою краніологічною інформацією зі студій А.А. Реціуса); показники придатності (непридатності) до військової служби; вибіркова інформація про рівень злочинності та риси народного характеру; дані про природний рух населення (народжуваність-смертність, шлюбність-розлучуваність), тривалість життя, чисельне співвідношення статей, репродуктивний період та репродуктивний вік і дотичні фактори (саме останній комплекс явищ Глаттер називає «біо-

⁷¹ *Ibid.* – S. 234. Глаттер оперує даними 1860 року. Віденський дюйм дорівнює 2,63 см. Андерс Адольф Реціус (Anders Adolph Retzius, 1796–1860) – шведський анатом, антрополог-полігеніст, автор краніологічної класифікації людства.

⁷² Не варто забувати, що така специфіка значною мірою була зумовлена наявністю заборонених для євреїв професій. До того ж, згідно зі статистичними даними Глаттера, крадійство було найпоширенішим злочином серед представників усіх етносів. Див.: *Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände.* – S. 225, 236.

статикою») тощо. Стосовно єврейського населення Глаттер повторює висновки доповіді 1856 року, знову обґрунтовуючи їх цифровими даними і коментарями, згідно з якими у євреїв (порівняно з християнськими народами) спостерігаються переважно найкращі демографічні показники: найбільша тривалість життя, найменша чисельність мертвонароджених, відносно нижча дитяча смертність, найсприятливіше співвідношення статей, найтриваліший репродуктивний період і найраніший початок та найпізніше закінчення фертильного віку (хоча й за нижчого сумарного коефіцієнта народжуваності) тощо⁷³. Стисло кажучи, ці висновки можна звести до двох основних тез, які характеризують подібність єврейського етносу до інших етносів та його відмінність від них:

- 1) життєспроможність і життєдіяльність євреїв, подібно до інших етносів, визначається біологічними чинниками, серед яких ключовим є «расовий»;
- 2) життєспроможність євреїв, на відміну від інших етносів, є багатогранною, винятковою, найбільш незалежною від соціальних і географічних обставин, що зумовлено специфічними властивостями єврейської «раси».

Показовим у цьому сенсі є наступний текстовий фрагмент:

У той час як, за моїми даними, що охоплюють різні землі Угорщини, біотичні відносини окремих націй суттєво різняться, єврей повсюди демонструє приблизно однаковий біостатичний стан. І ця властивість, уже висвітлена мною в опублікованій 1856 року праці та віднесена на рахунок расового феномена (Raseneigenthümlichkeit), не обмежується кордонами цісарської держави; вона дістається – доведено в цифрах – аж до Африки, у хворобливий Алжир, і я не знаю країни, де ці особливі біотичні відносини сягнули б своєї межі⁷⁴.

Окрім пріоритетності, якою Глаттер наділяє «расовий чинник» у життєдіяльності й взаємодії етносів, впадають в очі принаймні ще

⁷³ Акцентуючи на методології та концептуальних результатах досліджень Глаттера, ми не мали наміру переказувати рясно поданий цим автором цифровий матеріал. Його статистичні вибірки небездоганні: наприклад, порівнюються біостатичні відомості за 1826–1855 рр. (щодо християн) і за 1851–1855 рр. (щодо юдеїв), водночас переважно використано статистику 1860 року.

⁷⁴ *Glatter E.* Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände. – S. 234–235.

дві риси, характерні для дослідницького мислення цього вченого: по-перше, порівняльний метод або, інакше, компаративна біостатистика етносів, що якраз і здатна, як випливає з рефлексій науковця, довести універсальність расової теорії як інструменту розв'язання суперечностей в етнології та демографії; по-друге, акцент на біостатистичному вивченні жінки як представниці етносу і дослідженні природних та соціокультурних факторів, що впливають на її головну функцію – материнство (звісно, за Глаттером, «расовий чинник» і тут дістає перевагу).

Природа етносів цікавить Глаттера більше, ніж їхня культура. Ведучи мову про фізичні й психічні властивості індивіда та поділяючи їх на успадковані й набуті, вчений нарікає: якщо останні вже більш-менш досліджені, то *«успадковані, вроджені властивості залишилися майже зовсім без уваги з огляду на те, якою мірою вони є продуктом певних народностей (Volksthümlichkeiten)»*⁷⁵.

Ті самі п'ять етносів становлять предмет студій Глаттера при розгляді «расового чинника» в його впливі на захворювання. Зайве казати, що названому «чиннику» надається перевага: і коли йдеться про схильність представників відповідного етносу до певних хвороб, і коли йдеться про імунітет до них.

Мислячи як позитивіст, науковець покладався на емпіричне знання, привносячи в царину соціальних студій моделі природного світу і методологію та термінологію природничих наук. Проте обраний Глаттером вектор демографічних досліджень призводив до абсолютизації расово-антропологічних підходів, а поступ у цьому напрямі досяг піку в націонал-соціалістичній «расології»⁷⁶.

Із середини XIX ст. теоретична база статистики потребувала наукової інтернаціоналізації. У методологічних і термінологічних дискусіях міжнародних статистичних конгресів, що скликалися впродовж 1853–1876 рр., «вигулькнув» і «расовий чинник», ставши предметом уваги «статистики національностей». Край її «блуканням у лабіринті» намагався покласти Санкт-Петербурзький конгрес

⁷⁵ *Ibid.* – S. 221.

⁷⁶ У демографічному (але не в політичному) сенсі погляди Глаттера цілком унісонні базовій тезі головного «наукового расиста» Третього райху Г. Гюнтера, якою він характеризував якісний поворот в антисемітському дискурсі рубежа XIX–XX ст.: *«Остаточно виявилось, що єврейське питання не було ні питанням віри, ні економічним питанням, а питанням народностей і рас»* (Günther H. Rassenkunde des jüdischen Volkes. – München, 1930. – S. 318).

1872 року, який постановив: по-перше, вважати статистичною одиницею індивіда, а не спільноту (сім'ю, громаду тощо); по-друге, прийняти саме «langue parlée» як критерій «національності»; по-третє, також враховувати «національність» у сенсі державної належності. Отже, було досягнуто конвенції, та, як влучно зауважив З. Вайхляйн, не досягнуто ясності⁷⁷. Відтак постійна комісія цього статистичного форуму під керівництвом Петра Семенова (більш відомого як Семенов-Тянь-Шанський) запропонувала колегам з Австро-Угорщини в окремих «мемуарах» (себто нотатках, «пам'ятках») викласти власні позиції щодо поняття «національності» та його критеріїв, згрупованих у категорії мови, походження та самовизначення. Як рефлексії на проведені дебати і в рамках підготовки до наступного конгресу в Будапешті (1876 р.) три різні погляди на проблему оприлюднили А. Фікер, К. Келеті та Е. Глаттер, які були керівниками провідних статистичних бюро монархії (відповідно – імперського, Угорського та Віденського міського)⁷⁸.

Адольф Фікер, демонстративно посилаючись на авторитет Черніга, котрий цілковито солідаризувався з його позицією⁷⁹, здебільшого наполягав на раніше висловлених, уже знайомих нам тезах, водночас посиливши критику уявної універсальності расово-антропологічного критерію. Науковець відмежовує «національність» від «раси», особливо заперечуючи проти акцентування на окремих елементах тілобудови як підставах для констатації «національних» відмінностей: *«Як часто світле волосся й блакитні очі виявляються там, де про германство не може бути й мови! [...] Що, зрештою, може означати форма черепа, коли у всій Європі перемішані короткоголові й довгоголові?»*⁸⁰.

⁷⁷ Weichlein S. Op.cit. – S. 79.

⁷⁸ Ficker A. Die “Ethnographie internationale”. – S. 550–554; Gumplowicz L. Das Recht der Nationalitäten... – S. 257–266; Kleeberg R. Op.cit. – S. 24–29, 38–47; Brix E. Op.cit. – S. 89–97; Rupp-Eisenreich B. Op.cit. – S. 101; Weichlein S. Op.cit. – S. 78–83; Hansen J.D. Op. cit. – P. 24–26. Роздуми трьох науковців «на задану тему» див.: Commission permanente du congrès international de statistique. Mémoires. – St.Petersburg, 1876 (далі – Mémoires). – P. 203–252. Дописи також вийшли окремими брошурами. Див.: Ficker A. Gutachten... – Wien, 1874; Keleti Ch. Qu'est ce que la Nationalité? Memoire redigé en vue du IX. congrès international de statistique. – Pesth, 1874; Glatter E. Gedanken über die Kriterien der Nationalität. Denkschrift im Hinblick auf den IX. internationalen statistischen Congreß. – Pesth, 1874.

⁷⁹ Ficker A. Gutachten... – S. 2.

⁸⁰ Ibid. – S. 5–6.

Карой Келеті (Keleti Károly, 1833–1892), сумніваючись в об'єктивності критеріїв «національності», з одного боку, визнавав її політичний різновид, а з іншого – намагався привернути увагу до відкинутого австрійськими колегами чинника – індивідуального сприйняття «національності» як етнічної ідентичності. Почуття «національності», за Келеті, подібне до релігійного почуття людини, однак, попри це, рідко буває актом індивідуального вибору, а є *«спадком наших батьків»*. До чинників, що формують це почуття, угорський статистик відносив не розмовну мову, а мову спілкування в сім'ї, яку й рекомендував враховувати. Серед інших факторів він, однак, також називає походження й расу, залишаючись поки загалом на об'єктивістській платформі⁸¹.

Едуард Глаттер виступав за планові й системні демографічні дослідження, які були б покликані *«всіма засобами»* шукати *«сліди рас»* у людських спільнотах. Тому увагу статистиків та етнографів він пропонував звернути на вивчення не міського, а сільського населення, менш «ураженого» соціокультурною нівеляцією. Пріоритетними при розгляді *«етнічних особливостей (Stammeseigentümlichkeiten)»* мали стати методи фізичної антропології: *«у школах і в'язницях, у фізіологічних інститутах, клініках і на секційному столі людина має бути предметом ґрунтовних студій у такій перспективі»*⁸². Ці тези вже накресливали орієнтири для майбутньої «расології».

Позиція Глаттера вирізнялася спровокувальним радикалізмом: він обстоював винятково расово-антропологічну візію та пропонував взагалі замінити статистичне місце «національності» відповідником «раса». Подібно до Фікера та Келеті, Глаттер побоювався політизації етнонаціональних студій, їхньої податливості до руйнівних для монархії «націоналістичних» програм і шукав відповідний науковий запобіжник. Політиці й патріотизму дослідник залишав самосвідомість представників кожної «національності», у цьому сенсі допускаючи можливість їхнього суб'єктивного ви-

⁸¹ Mémoires. – P. 241–252. Р. Клеєберг уточнює, що декларувати *«вільне самовизначення національної належності як завдання статистики національностей»* К. Келеті вимагатиме лише напередодні перепису 1880 року. Див.: Kleeberg R. Op.cit. – S. 45. Див. також: Keleti K. Zur Frage der Volkszählung im Jahre 1880 // Statistische Monatschrift. – V. Jg. – Wien, 1879. – S. 298–299.

⁸² Mémoires. – P. 229–240.

значення⁸³. А для статистичної науки проголошував лише «об’єктивний» чинник ідентифікації людських спільнот – расу. Віддаючи «суб’єктивну національність» політичній практиці, а «об’єктивну расу» – статистичній теорії, науковець переформатовував власне предмет дослідження, запропонувавши знайти вихід із методологічного лабіринту на якісно новому рівні. Протиставляючи свої студії урядовій статистиці⁸⁴, Глаттер, зрештою, не виграв суперечки: рубрика «раса» в офіційних статистичних формулярах монархії так і не з’явилася.

Отже, «статистичний расизм» в монархії Габсбургів виник як протиполог націоналізму та міжетнічним упередженням, видаючись його прихильникам гарантом демографічної об’єктивності, і лише з часом расова теорія стала підпорою для німецького націоналізму. Тому прикметно, але не дивно, що рупором расизму на міжнародному науковому рівні виявився представник поліетнічної Австрії, а не Німеччини.

«Казус Глаттера» увиразнює спостережені Л. Супік лінії перетину «наукового расизму» і статистики у XIX ст.: користуючись емпірично здобутими статистикою результатами, «науковий расизм» спонукав її до подальшого розвитку власного інструментарію⁸⁵. Довкола позицій трьох згаданих науковців певним чином розгортатиметься наступний демографічний і державознавчий дискурс. Зокрема, окреслюючи перспективні завдання для регіональних статистичних

⁸³ Така позиція Глаттера становила виняток у тодішній імперській статистиці. Визнанням «національного» самовизначення індивіда і Глаттер, і Келеті, на думку Р. Клеєберга, випереджали політичні потреби свого часу (*Kleeberg R. Op.cit. – S. 46*). Однак виокремлення зазначеного аспекту з об’єктивістського расово-антропологічного контексту здатне спотворити і модернізувати погляди Глаттера в історіографічних оцінках, як це бачимо, наприклад, у А. Гозулова, котрий до того ж «забуває» про аналогічний «індивідуалізм» Келеті. Див.: *Гозулов А.И. Переписи населения СССР и капиталистических стран (Опыт историко-методологической характеристики производства переписей населения)*. – Москва, 1936. – С. 117–118. Водночас генеральна для монографії А. Гозулова теза про те, що статистична картина населення, зокрема, його етнічної складової, часто залежить не стільки від «об’єктивних» реалій, скільки від ідейно-методологічного наукового апарату, є важливою для наших студій.

⁸⁴ Прикладом такої позиції є, зокрема, науковий памфлет, написаний з іншого приводу. Див.: [*Glatter E.*] *Die k.k. Direction der administrativen Statistik. Ein Kampf um das Dasein. Geharnischte Abwehr gegen die von dieser Anstalt veröffentlichte Entgegnung "Dr. E. Glatter's Oesterreich in Ziffern"*. – Wien, 1872.

⁸⁵ *Supik L. Op. cit. – S. 58.*

бюро, Фікер рекомендуватиме колегам не уникати антропологічного й дотичних до нього поглядів на демографічні явища і процеси, оскільки це дає можливість перевірити наявність ще не встановлених зв'язків у предметі дослідження. Ідеться, зокрема, про зв'язок кольору очей, волосся та шкіри опитаних з їхньою «національністю», статистично схованою під мовною маскою. А тому важливо не «втратити» єврейських та вірменських дітей і дорослих, для яких мовний фактор не є вирішальним в етнічності. Також, на думку Фікера, варто перевірити, наскільки «етнографічні» (вони ж – «національні») відмінності впливають (і чи впливають) на співвідношення статей. Зрештою, значний обсяг роботи чекає статистиків при встановленні «причетності» *«етнографічних фактів»* (читай: етнічної належності) до природного руху населення, де переплітаються маловивчені складові й аспекти⁸⁶. Проблеми саме такого детермінізму в демографії з огляду на «расовий чинник», як ми пам'ятаємо, становили пріоритет у студіях Глаттера.

Академічна спільнота відгукнулася на рефлексії колег також аналізом проблеми «національності» та її критеріїв у правовому й політичному полі (Л. Гумплович), визначаючи можливість подальшої розробки цього питання відповідними науковими дисциплінами (Г.І. Бідерман). Фактично Гумплович позиціонує Глаттера на узбіччі багатого дослідницького дискурсу з окресленої проблеми⁸⁷; в тлумаченні поняття «раса» ці науковці є концептуальними антиподами. Натомість Бідерман виявляє інтерес до антропологічних студій як до свіжого струменя в царині статистики, що має наукову перспективу. Шукаючи у працях попередників підстави для обґрунтування «фізичної» моделі «національності», вчений називає серед гідних уваги досліджень, зокрема, й «расовий диптих» Глаттера, а також чотири томне «Есе» де Гобіно. Наступне твердження Бідермана доволі знакове, якщо не сказати симптоматичне, позаяк, на його думку, французький дипломат *«спонукає саме істориків замислитися, наскільки недосконалими є їхні студії, коли вони не занурюються в походження й природу населення країни, долю якої висвітлюють, шкодуючи для цього зусиль»*⁸⁸. Цілком своєчасна заувага подається на тлі ледь

⁸⁶ Ficker A. Die "Ethnographie internationale". – S. 560, 562–563.

⁸⁷ Gumpowicz L. Das Recht der Nationalitäten... – S. 262–263.

⁸⁸ Bidermann H.I. Die Romanen... – S. 8, 29.

не фаустівських роздумів про протиріччя між теорією та дійсністю, яке занепокоювало також Глаттера. Бідерман виявляє в модерних студіях вказівку на те, що «вплив укоріненої в походженні [“національностей”]. – М.Т.] тілесності є набагато тривалішим, ніж це допускає усвідомлення переваги духовного чинника». Тому дослідник називає «дороговказом» саме «статистику фізичних національностей», яка наділяється ним функціями прогностичної (чи навіть превентивної) соціології. Проте власноруч створюваних на цьому шляху ризиків, починаючи з некритичного сприйняття вже проголошеної в «Есе» де Гобіно нерівності «рас» і нерівноцінності культур, Бідерман не бачить: навпаки, він переконаний, що поєднання статистичного вивчення духовного і фізичного типів «національностей» дасть змогу «виявити небезпеки» та стане «лікувальним і профілактичним засобом» проти них. Координація ж статистичних зусиль – «справа політики» з її розумінням «національностей»⁸⁹.

Отже, витворення з духовного, фізичного й політичного чинників «триединої» ідентичності в науковій, а відтак і суспільній свідомості повинно бути, за Бідерманом, завданням політичної теорії та практики. Саме таким синкретичним «гешталтом» стане в ідеології та практиці націонал-соціалізму уявна «арійська раса», про яку професор міг прочитати у де Гобіно. Загрози в інструменталізації статистики, етнографії, етнології тощо політикою науковець теж не вбачав. Згадані Бідерманом «небезпеки» – це перш за все «національні» камені спотикання габсбурзької державності, для збереження якої омріяна міжнаціональна гармонія є лише засобом. Така охоронна позиція та консервативність політичних поглядів, власне, й зумовили симпатію вченого до новітнього інструменту статистично-етнографічних досліджень – фізичної антропології.

Бідерман вітає діяльність створеного у 1870 р. Віденського антропологічного товариства, солідаризуючись з його програмними засадами, проголошеними К. Рокитанським⁹⁰. Товариство визначало для себе три основні дослідницькі напрями – расова теорія («*Raßenlehre*»), етнографія та історія первісного суспільства. Окрім фізично-антропологічних зацікавлень (наприклад, краніології), Рокитанський озвучує також культурно-антропологічні – вивчення міфології, лінг-

⁸⁹ *Ibid.* – S. 27–29. Такі інтелектуальні маневри Бідермана допоможе пояснити підхід, запропонований Г. Печаром (див. прим. 55).

⁹⁰ *Ibid.* – S. 30.

вістика, історія правових інститутів, мистецтвознавство тощо. Особливий інтерес становило питання виникнення рас та їхнього «змішання й перетинання». Загалом, усі студії пропонувалося провадити з огляду саме на расову теорію⁹¹, яку, ще раз наголосимо, в тодішніх наукових реаліях не слід сприймати в сенсі, обтяженому трагедіями ХХ ст., хоча *volens nolens* згадане товариство заклало підмурок для майбутнього расизму, а його діяльність була ідеологізована в період поширення і диктатури націонал-соціалізму, коли представники цієї наукової команди ставали у практичній пригоді гітлерівському режиму⁹². Власне ж Рокитанський, пропагуючи міждисциплінарність у вивченні «національного матеріалу Австрії», зазначав: «В австрійській расовій теорії потрібно ще чимало зробити, а в історії – і саме в культурній історії австрійських національностей – ще чимало відкрити, чимало висвітлити, а ще більше – антропологічно перевірити та використати»⁹³.

Оцінюючи власні наукові досягнення, головним із них Глаттер якраз і вважав саме внесок у цю теорію – «здобутий із посиланням на цифри доказ впливу раси на різні біотичні стани»⁹⁴. Якщо у Бідермана фізична антропологія підпорядковувалася статистичним інтере-

⁹¹ Rokitansky C. Op. cit. – S. 1–10. Також див.: Wilfing H. Carl von Rokitansky und das Menschenbild der Wiener Anthropologischen Gesellschaft // Carl Freiherr von Rokitansky (1804–1878): Pathologe, Politiker, Philosoph, Gründer der Wiener Medizinischen Schule des 19. Jahrhunderts / H. Rumpler, H. Denk (Hgg.). – Wien; Köln; Weimar, 2005. – S. 139–143. «Лейтмотивом» для засновників товариства Б.Фухс називає концепцію «Етнографії» Черніга. Див.: Fuchs B. Op. cit. – S. 159.

⁹² Згадуючи про «ідеологічно хибний і, зрештою, трагічний шлях», який пройшла австрійська антропологія в першій половині ХХ ст., Г. Вільфінг вважає надто легким приписувати кожному природничому конструкту ХІХ ст. принципи соціал-дарвінізму або на підставі висмикнутих із контексту цитат позиціонувати Рокитанського як предтечу націонал-соціалістичної «расової біології». Сучасний дослідник наводить приклад доречного контексту: з одного боку, «расові» семантичні побудови Рокитанського прозоро конотуються з аналогічними расистськими у Гальтона і де Гобіно, з іншого ж – «казус Рокитанського» «слід розглядати як певний чин декларації просвіченої, політично мислячої та діючої людини, яка dokonечно усвідомлювала проблеми багатонаціональної Австро-Угорщини й очікувала від здобутків антропології засобів вирішення цих проблем» (Wilfing H. Op. cit. – S. 141–142). На наш погляд, осягнення такої «дуже австрійської» специфіки антропологічних, демографічних і близьких до них студій є базовим для розуміння суті представлених наукових процесів і мотивацій задіяних у них акторів, зокрема, й позиції Бідермана в рецепції програми Рокитанського.

⁹³ Rokitansky C. Op. cit. – S. 8.

⁹⁴ [Glatzer E.] Die k.k. Direction... – S. 24.

сам, зважаючи на культурну історію, то Глаттер натомість стверджував, що «використав статистику як допоміжний засіб для антропологічних студій»⁹⁵. Полярні дослідницькі пріоритети, зумовлені не останньою чергою різними базовими фахами та науковими біографіями, дали змогу одному вченому визнати методологічний плюралізм і відчутти перспективу, що вказувала на культурну антропологію майбутнього, а іншому – лише редукувати можливості пізнання до однієї, нехай і позиціонованої на вістрі часу парадигми. Конструювання циклопічної проблеми, а надто – з локального матеріалу, часто породжує такий самий циклопічний, одно(б)окий погляд на неї.

Австрійський «статистичний расизм» виявився загалом безуспішним, хоча й відбувся в працях Глаттера. Спроби вченого представити «расовий чинник» як універсальний інструмент демографічних студій, як панацею від методологічної плутанини сприяли хіба що пошквалюванню інтересу представників гуманітарних і соціальних наук до антропологічних і природничих досліджень, що є знаковим для наукових розвідок тієї доби. Позицію Глаттера можна назвати радше органістичною, ніж соціал-дарвіністською; вона близька до останньої через стрижневу ідею «шансів на виживання» етнічних (расових) спільнот, що зумовлює їхній подальший демографічний розвиток, проте ідея боротьби за виживання між цими спільнотами у Глаттера відсутня⁹⁶. Небезпечним сигналом стала натомість демонстрація

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Уточнимо, що концепція соціал-дарвінізму тоді лише формувалася і ще не набула чітко маркованого вигляду. Становлення ідей не є хронологічно лінійним і послідовним процесом: приміром, «Есе» де Гобіно передувало знаковим працям Дарвіна і Гальтона, а зародки расового антисемітизму (усвідомленого або ні) відшукуються до його проголошення В. Марром, що в нашій розвідці частково засвідчує публіцистика Р. Вагнера і що ми показуємо на прикладах Е. Глаттера, Г.Ф. Кольба та М. Гаусгофера (див. наступний розділ). Тому вважаємо непереконливою заувагу Г. Вілфінга (див.: *Wilfing H.* Op. cit. – S. 141) про недоречність діагностування деяких симптомів соціал-дарвінізму ще до його появи. Слушно протестуючи проти спрощеного бачення та модернізації ідейної фактури, Г. Вілфінг вдається до іншого спрощення – не бачити «молекул» ідейних течій у передісторії їхнього оформлення. Обравши такий погляд, ми ризикуємо взагалі відмовитися від подальших пошуків ідейних передумов Голокосту замість намагань з'ясувати, чому, за висловом Д. Міхмана, в середині XIX ст. «подібні ідеї висіли в повітрі». Див: Міхман Д. Від юдофобії до антисемітизму // Кагастрофа європейського єврейства. – Кн. 1, ч. 1. – К., 2005. – С. 34–35. Пор.: Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні. Історичні нариси. Книга друга. – К., 2011. – С. 839–840.

удаваної функціональності расової теорії саме на прикладі єврейства. Парадоксально, але теза Глаттера про демографічну «ввинятковість» євреїв містила потенціал як для антисемітської риторики, так і для піднесення власне єврейської самосвідомості⁹⁷. Інший парадокс полягає в тому, що саме «расовий об'єктивіст» Глаттер став одним із провісників суспільного (проте не статистичного) визначення етнічної належності особи через самосвідомість суб'єкта, а не через набір етнографічних ознак. Намагання австрійських статистиків за допомогою «натуральних» концепцій суцільно деполітизувати демографічний дискурс (Е. Глаттер) або залучити політику як третейського суддю для превенції ідейних непорозумінь, що сприяло б і запобіганню суспільним конфліктам (Г.І. Бідерман), обернулися в історії наслідками, прямо протилежними намірам цих науковців.

Полеміка довкола єврейського «космополітизму»

Юдофобські стереотипи та упередження, що прослизали й у статистичну літературу⁹⁸, в другій половині XIX ст. доповнюються расово-антисемітськими акцентами, викликаючи наукову опозицію. Прикладом цього слугує проблема так званого єврейського «космополітизму», який у тодішньому статистичному дискурсі постає «біотичним» явищем і описується в демографічних характеристиках. Приміром, для Глаттера «*єврей повсюди демонструє приблизно однаковий біостатичний стан*»⁹⁹. Крихкість расистських побудовань Глаттера та його претензій зробити з локального тотальне виявляє Густав Адольф Шіммер (Gustav Adolph Schimmer, 1828–1902), автор довідника з демографії єврейства Ціслейтанії, офіційно виданого Центральною статистичною комісією. Попри расистську термінологію, що свідчить про рецепцію ідей де Гобіно, цей статистик, який загалом тяжів до фізично-антропологічних студій, не впадає в біологічний детермінізм. Хоча, подібно до Глаттера, його інтригують

⁹⁷ Нагадаємо про підтримку цієї тези з боку Всесвітнього єврейського союзу (див. прим. 63). За зауваженням В. Нахмановича, єврейські науковці теж акцентували «на позитивних характеристиках "єврейської раси"». Див.: Нахманович В. Зазнач. праця. – С. 840.

⁹⁸ Див. прим. 6, 28, 29, 50.

⁹⁹ Див. прим. 74.

...біотичні явища, що їх багато статистиків знаходять особливо сприятливими для юдеїв як характерну особливість семітської раси порівняно з арійцями і які не лише додають євреям здатності процвітати у кліматичних умовах, що є згубними для арійців, а й завдяки масштабнішому поширенню та більшій тривалості життя представників єврейства спричиняють його швидкіше зростання¹⁰⁰.

Напрочуд лапідарно реферуєчи базові тези німецьких, французьких та угорських статистиків із окресленої проблеми, в австрійському дискурсі Шіммер звертається до відомих нам праць Гайна та Глаттера¹⁰¹, зазначаючи, що порівняння числових даних, здобутих останнім у різний час в Угорщині та у Відні, вже не дає змоги так однозначно говорити про повсюдно й в усьому «особливо сприятливі» демографічні показники єврейства. Якщо, аналізуючи проблему смертності, Гайн не бере до уваги людність Угорщини, а Глаттер натомість власне й обирає полем своїх досліджень угорські (майбутні транслейтанські) комітати, то Шіммер, публікуючи свій довідник уже в роки дуалізму, зосереджується на ціслейтанських землях, що відкриває шлях для порівнянь. Наведені Шіммером цифри, на противагу «тотальним» висновкам Гайна та Глаттера, зробленим здебільшого на статистичних матеріалах 1845–1860 рр., відбивають різні тенденції природного руху єврейського населення на заході й сході Ціслейтанії вже впродовж 1861–1870 рр. Зокрема, порівняно з християнами, дитяча смертність серед юдеїв австрійської Сілезії та особливо Буковини й Галичини (двох найбільш єврейських за чисельністю та густотою населення країв) є значно вищою за таку в Нижній Австрії, Чехії та Моравії, що справляє суттєвий вплив на загальні показники смертності єврейства і в цих регіонах, і в землях австрійської юрисдикції сукупно. Тому (через показники Буковини й Галичини) дитяча смертність і смертність загалом є серед євреїв Ціслейтанії більшою, ніж у християн. Водночас висновкам Гайна та Глаттера не суперечать

¹⁰⁰ Schimmer G.A. Statistik des Judenthums in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach den vom K.K. Ministerium des Innern angeordneten Erhebungen und nach sonstigen Quellen / Hg. von der K.K. Statistischen Central-Commission. – Wien, 1873. – S. 5.

¹⁰¹ Див. прим. 26, 63.

тези Шіммера стосовно досягнення євреями високого похилого віку, сприятливішого співвідношення статей новонароджених, а також щодо єврейської «расової фертильності, спричиненої більшим числом укладених у ранньому віці шлюбів». Середньорічний баланс народжень і смертей серед євреїв цієї частини монархії становить 30,8 % проти 28,6 % у християн. Також сумарний коефіцієнт народжуваності юдеїв (10,1 дітей на шлюб) понад удвічі випереджає такий в інших конфесіях (4,5 дітими на шлюб). Однак середньорічна смертність серед юдейських дітей у віці до 5 років вища за таку серед християнських – 52,9 % усіх смертних випадків проти 48,1 %¹⁰². Останні цифри руйнують «всезагальність» вислідів Глаттера, котрий, нагадаємо, спостерігав у євреїв Угорщини прямо протилежне – найнижчий коефіцієнт народжуваності та низьку дитячу смертність¹⁰³.

На відміну від Глаттера, описані демографічні явища Шіммер розглядає як наслідок соціальних обставин. За його спостереженнями, чеські й моравські євреї, принаймні в більших громадах, подібно до віденських, є заможнішими та мають ліпші умови для харчування й побуту, а отже, і для догляду за дітьми та літніми людьми; натомість євреї Буковини й Галичини є переважно бідними та

...фактично постійно юрмляться в гетто, де про провітрювання і чистоту не може бути й мови, якщо, звісно, його мешканці не є більшими прихильниками свіжого повітря та охайності. Однак такий спосіб життя, прямо протилежний елементарним вимогам соціальної гігієни (Gesundheitspflege), в пов'язі зі злиднями якраз і прирікає багатьох дітей захляти вже в перший період життя та підносить смертність євреїв Галичини й Буковини загалом на дуже несприятливий рівень¹⁰⁴.

Попри відверто упереджений «соціально-гігієнічний» еківок на адресу єврейства, кінцевий висновок Шіммера щодо «біотичних показників» євреїв важко назвати расистським: «приписана юдеям» демографічна витривалість чи то «життєстійкість» (*Lebenszä-*

¹⁰² Schimmer G. A. Statistik des Judenthums... – S. 2–9.

¹⁰³ Glatter E. Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände. – S. 235.

¹⁰⁴ Schimmer G.A. Statistik des Judenthums... – S. 9.

higheit)» «меншою мірою впливає властиво з расової особливості, ніж із соціальних умов, переважно праці й ступеня заможності»¹⁰⁵.

Міжрегіональний аспект студій Шіммера є однією з перших критичних рецепцій проблеми єврейського «біотичного космополітизму». «За якомога точними й повноцінними спостереженнями можна твердити, що расові відмінності або національні особливості не справляють жодного суттєвого впливу на зростання населення. Природа не дає змоги побачити в цьому сенсі жодних відмінностей у людському роді», – майже синхронно зазначає Клуун¹⁰⁶. Так починається пряма, не позбавлена наукової іронії, його відповідь Гаусгоферу, причому в оригіналі обіграно не лише смислові й термінологічні, а й стилістичні конструкції популярного мюнхенського професора, який кількома роками раніше стверджував:

Вплив расових відмінностей і національних особливостей [на смертність населення. – М.Т.] видається дуже незначним. За одним прикметним винятком. Єврейський народ має очевидну «монополію на космополітизм»; він процвітає, більш ніж будь-де будь-який інший, в усіх країнах і кліматичних умовах. У нього

¹⁰⁵ *Ibid.* Вжитий стосовно євреїв термін «життєстійкість» (поряд із «життєвою силою») 1857 року (на рік пізніше розвідки Глаттера «Про життєвий потенціал юдеїв...») ввів у дискурсивний обіг німецький історик, статистик і політик Георг Фрідріх Кольб (Georg Friedrich Kolb, 1808–1884). «Lebenszähigkeit» і «Lebenskräftigkeit» Кольба за змістом конотуються з «Lebens-Chancen» Глаттера, «vitalité» Леруа чи «Viabilität» Бернуллі (див. прим. 63). Проте расово-біологічно зумовленій єврейській «життєстійкості» у Кольба Шіммер протиставляє погляд франкфуртського лікаря Вільгельма Карла де Невіля (Wilhelm Carl de Neufville, 1823–1885), котрий, на рік випереджаючи Глаттера в локальному дослідженні теми, пояснює проблему «життєвості» єврейства соціальними чинниками. Ще раніше Бернуллі, вбачаючи причину «винятково низької» смертності єврейства «майже виключно» у традиційному, конфесійно детермінованому способі життя, зауважував: «Навряд чи варто приписувати єврейській расі більшу адаптивність (Viabilität)...». Див.: *Bernoulli Ch.* Neuere Ergebnisse der Bevölkerungsstatistik. – S. 40; *Neufville W.C.* Lebensdauer und Todesursachen zwei und zwanzig verschiedener Stände und Gewerbe, nebst vergleichender Statistik der christlichen und israelitischen Bevölkerung Frankfurts. – Frankfurt am Main, 1855. – S. 19–22, 109–116; *Kolb G.F.* Handbuch der vergleichenden Statistik – der Völkerzustands- und Staatenkunde. – Zürich, 1857. – S. 363–366.

¹⁰⁶ *Klun V.F.* Op.cit. – S. 116. Виділення в цитатах тут і далі належать Клууну.

*спостерігається бурхливе зростання, точніше, менша, порівняно з іншими народами, смертність*¹⁰⁷.

Ці та подальші твердження Гаусгофера – не оригінальні, а є переказом відповідних тез Кольба, який, на відміну від переповідача, не встановлює застережень для «расових відмінностей»¹⁰⁸. Міркування цих статистиків слугують своєрідним демографічним обґрунтуванням юдофобських індоктринацій щодо єврейського «приспосованства» та «паразитизму» і, використовуючи інструментарій расової теорії, докладаються до формування антисемітського концепту. Для підтвердження демографічної «винятковості» єврейства Гаусгофер

¹⁰⁷ *Haushofer M.* Op. cit. – S. 174. Формула «монополія на космополітизм» уперше виринає 1857 року у статистичному довіднику Кольба і повторюється в його численних перевиданнях, але її автором є французький військовий лікар і демограф Жан Буден (*Jean Boudin*, 1803–1867), відомий діяльністю в Алжирі. Як свідчить Кольб, колега поділився з ним цим новотвором у приватному листуванні. Того ж року Буден, як згодом і Леуга (див. прим. 63), присвячує «*космополітизму єврейської раси*», задокументованому в цифрах, розділ власного дослідження. Див.: *Kolb G.F.* Op. cit. – S. 365; *Boudin J.* *Traité de géographie et de statistique médicales et des maladies épidémiques.* – T. 1. – Paris, 1857. – P. VIII; *Idem.* – T. 2. – Paris, 1857. – P. 131–140, 193. У Гаусгофера ж погляд на космополітизм загалом песимістичний. Щойно присудивши «монополію» на нього євреям, професор у наступному ж параграфі (важко твердити, чи зумисно) переходить до доволі трагічного опису впливу асиміляції емігрантів на їхню смертність (головно через незвичний клімат). Людину статистик називає «*паразитом Землі*», і найперше – своєї батьківщини. Змальована автором похмура картина глобалізації (хоча такого слова науковець XIX ст., зрозуміло, не вживає), що розпочалася з відкриття Америки, виказує людину, яка перетворюється «з локальної істоти, з вітчизняного паразита і національного створіння на космополіта» (*Haushofer M.* Op. cit. – S. 175–178). Тож у Гаусгофера прочитується імпліцитна антисемітська логіка: найбільшим паразитом є космополіт, найбільшим космополітом є єврей. Деструктивність космополітизму в людській долі через втрату глибокого внутрішнього зв'язку людини з рідними теренами зауважує і Клун, виступаючи, однак, проти вишукування «найкосмополітичніших» космополітів (*Klun V.F.* Op. cit. – S. 116–119). Вплив клімату на захворювання і смертність переселенців є важливим аргументом і в расистській концепції Глаттера, хоча залишає, за зізнанням дослідника, чимало відкритих запитань (*Glatter E.* *Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände.* – S. 222; *Idem.* *Das Racenmoment in seinem Einfluß auf Erkrankungen.* – S. 218–219). Також і Гайн, котрий одним із перших звернув увагу на низьку смертність серед євреїв саме габсбурзької держави, указував, що такі самі низькі показники смертності є характерними і для євреїв інших держав (*Hain J.* Op. cit. – Bd. I. – S. 431), у такий спосіб переводячи проблему на «космополітичний» рівень.

¹⁰⁸ Для Кольба не існувало вагань у тому, що «*життєва сила різних рас не є однаковою*», як і така у різних народів однієї раси (*Kolb G.F.* Op. cit. – S. 363).

користується випадковими джерелами, порівнюючи показники смертності юдеїв та християн тільки в окремо взятому Франкфурті й лише за 1846–1848 рр., а також цифрові дані щодо народжень і смертей серед юдеїв, мусульман та «європейців» у місті Алжир за неназваний період. Єврейські показники виявляються сприятливішими. Тож, вторуючи Кольбу, статистик резюмує: *«Причини такої витривалості (Zähigkeit) полягають почасти у важливій для самозбереження суворій фізичній праці та небезпеці для життя, почасти в розміреному нудному способі цього життя. Обидва чинники видаються недостатніми для пояснення цього особливого явища в повному обсязі»*¹⁰⁹.

Наведений коментар спонукає згадати Глаттера, який для пояснення подібних явищ залучав «расовий чинник». Згадує його і Клуна, указуючи, що ідентичні твердженням Гаусгофера висновки віденський статистик обґрунтовував даними з Угорщини, а вони, як ми знаємо, здебільшого обмежені у Глаттера територією одного-двох комітатів. Тому *«зроблених спостережень вочевидь недостатньо, щоби за допомогою цифр доводити таку хитку гіпотезу»*, – зауважує Клуна¹¹⁰.

Фактично Гаусгофер повторює тезу Глаттера про «всюдисущість» «расового» потенціалу євреїв, а пошук доказів «хиткої гіпотези» неодмінно приводить обох дослідників до цифр Будена, у «хворобливий Алжир»¹¹¹. Проте слабкість емпіричної та джерельної бази цих статистиків – не єдиний контраргумент Клуна, у методології котрого поняття «раса» було чужим; він вважає за необхідне опонувати по суті:

Причини витривалості єврейського народу могли полягати зовсім не в якійсь винятковій «монополії» від природи, а, мабуть, і у важливій для самозбереження суворій фізичній праці та небез-

¹⁰⁹ Haushofer M. Op.cit. – S. 174–175. Франкфуртські та алжирські дані потрапили до підручника Гаусгофера теж із праці Кольба, котрий запозичив їх відповідно у де Невіля та Будена (див. прим. 105, 107). Щоправда, Гаусгофер унікає двозначного «висновку» Кольба, який з'являється, починаючи з 5-го видання його довідника: *«Варто засумніватися, чи всі семітські народи володіли такою життєстійкістю, адже, скажімо, такі далекі від нас фінікійці й карфагеняни зовсім зникли з лиця землі»* (Kolb G.F. Op. cit. Fünfte umgearbeitete Auflage. – Leipzig, 1868. – S. 574).

¹¹⁰ Klun V. F. Op.cit. – S. 116.

¹¹¹ Див. прим. 74, 107.

пеці для життя, і в розміреному та нудному способі цього життя, і в турботливому відстеженні та плеканні найменших проявів тілесного нездужання – загалом у більшому занепокоєнні задоволенням фізичних потреб. Чим більше євреї віддаляється від такої етнічної самобутності (а за нівелюючого впливу нашого часу більше не існує відмінностей у **праці й способі життя** між євреями та іншими громадянами держави), тим швидше втрачається згадана «монополія на космополітизм». У цьому сенсі різні «національності» цісарської держави є рівними, проте час від часу помічаємо спроби зробити **уявні** «винятки» із законів природи для деяких із них. За однакових культурних відносин, однакової праці, однакового способу життя природа здійснює свій вплив теж однаково, не переймаючись, де колись певного народу і яким був його перший родовий крик. **Природа не надає жодних привілеїв і монополій**; щоправда, індивід, населення, народ (*das Individuum, das Volk, der Stamm*) можуть використовувати надані природою, доступні всьому людству умови для задоволення потреб і для добробуту сильнішою чи слабшою мірою, у чому декому кортить розгледіти монополію¹¹².

Якщо критика, подана Шіммером, базувалася на емпіричній аргументації за допомогою цифр, то аргументація Клуна має теоретичний характер. Прикметно, що демографічну «витривалість» єврейського населення і Гаусгофер, і Клун пояснюють історичною солідарністю євреїв на ґрунті традиціоналізму в умовах небезпеки з боку переважаючого неюдейського світу. Водночас зауваги Клуна цікаві й констатацією дедалі глибшої інтегрованості євреїв в австрійське та угорське суспільство. Саме така інтегрованість і культурна асиміляція невдовзі обурюватимуть новоявлених антисемітів, які закликатимуть розпізнавати у соціумі «євреїв-шкідників». Однак для нас важливий не стільки погляд Клуна на єврейську повсякденність, скільки його занепокоєння тим, що в рівності можливі винятки, мотивовані етнічними або «расовими» чинниками. І об'єктом цих винятків в уявленні «статистичних расистів» стають саме євреї. Натомість Клун проголошує своєрідну «природну» толерантність, до того ж посилену визначальним фактором – соціальним.

¹¹² Klun V. F. Op.cit. – S. 116–117.

Подібно до Клуна, Глаттер теж визнавав «нівелюючий» соціальний вплив на етноси, але саме тому, як і Кольб та Гаусгофер, вважав його «недостатнім» для пояснення єврейських «особливостей», наприклад, того, що «у більших містах, де соціальний чинник є майже однаковим для різних конфесій, юдеї теж виявляють найбільш вдале співвідношення статей»¹¹³. Однакова вихідна посилка спрямовувала Глаттера на увиразнення природних, а Клуна – соціокультурних підвалин демографічних явищ.

Клун таки наводить дані стосовно приросту юдейського населення саме в Угорщині, показуючи, що він справді в рази випереджав цей процес серед представників інших конфесій. Загальний баланс народжень і смертей в Угорському королівстві за 1866–1870 рр. становив майже 18 %, водночас серед угорських юдеїв наблизився до 50 %¹¹⁴. Тому-то вчений і попередив демонстрацію цих даних вищенаведеними етнологічними поясненнями, відмежовуючись від расистського та юдофобського (а, за суттю, вже антисемітського) тлумачення цифрового матеріалу. Як бачимо, для двох дослідників природного руху єврейського населення Угорщини – Глаттера і Клуна – одні й ті самі цифри приховували різні, прямо протилежні, ідеї.

Полеміка Клуна зі «статистичними расистами» була посмертною. Його головна монографія вийшла 1876 року – наступного після кончини науковця. Того ж року помирає і Глаттер. Врахує критику Клуна лише Гаусгофер: до другого віденського видання свого підручника-довідника він, із посиланням на покійного колегу, додасть згадку про демографічну ситуацію євреїв Угорщини, зроблену, щоправда, лише як доказ, що їхню виняткову «витривалість» можна продемонструвати в цифрах, і без огляду на принципові положення Клуна. Алжирські дані будуть датовані 1856 роком, а висновки дещо пом'якшені сумнівами: якщо раніше автору було недостатньо соціальних чинників для пояснення демографічних «особливостей» єврейства (що підштовхувало звернути увагу на природні, «расові» моменти), то тепер він ставить їхню достатність «під питання». Та головне, що ключове «мotto» стосовно єврейського «космополітизму» зовсім зникло з тексту. Тепер замість фрази «Єврейський народ має очевид-

¹¹³ *Glatter E.* Das Racenmoment in seinem Einfluß auf biotische Zustände. – S. 235.

¹¹⁴ *Klun V. F.* Op.cit. – S. 117.

ну «монополію на космополітизм» можна було прочитати: «Єврейський народ має надзвичайно потужну життєву силу»¹¹⁵. Стриманіше формулювання видається «традиційнішим». Проте погляд на єврейство як на «расовий виняток» у Гаусгофера не змінився, а ідеологічна боротьба з цим «прикметним винятком» якраз увійшла на європейських теренах у нову фазу.

Минуло три роки від появи «Статистики» Клуна, і етнополітичний дискурс сколихнув «засновник» расового антисемітизму Вільгельм Марр (1879), а ще через два роки – радикальний кликун цієї ідеології Ойген Дюрінг (1881)¹¹⁶. Однак варто визнати як ідейний факт, що австрійська демографічна статистика (в особі Е. Глаттера) не лише неусвідомлено створила приховану антисемітську пастку, а й (в особі В.Ф. Клуна) почала критично реагувати на так само «підтекстову» загрозу антисемітизму раніше за його термінологічне «винайдення» і власне расове («не з конфесійних позицій») обґрунтування В. Марром. Воднораз таку реакцію можна розглядати і як відповідь на пошуки уявних демографічних переваг єврейства.

Висновки

Спроба тематичної реконструкції ідейного дискурсу австрійської імперської статистики населення не залишає сумнівів у її інструменталізації етнополітикою, зумовленою самою ідеєю цісарської держави. Австрійські статистики, для багатьох з яких наукова робота була невіддільною від державної служби, а інколи й політичної кар'єри, щиро пишалися своєю багатонаціональною монархією, де корона Габсбургів інтегрувала різні етноси і конфесії, декларуючи толерантність, відому (принаймні в релігійному сенсі) ще з йозефінських часів. Саме існування монархії було їхнім най-

¹¹⁵ *Haushofer M.* Lehr- und Handbuch der Statistik. Zweite, vollständig umgearbeitete Auflage. – Wien, 1882. – S. 147.

¹¹⁶ Ідеться про «класичні» антисемітські праці цих німецьких есеїстів, що не є темою нашого аналізу. Див.: *Marr W.* Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrachtet. – Bern, 1879; *Idem.* Wählet keinen Juden! Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum. Ein Mahnwort an die Wähler nichtjüdischen Stammes aller Confessionen. – Berlin, 1879; *Dühring E.* Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Culturfrage. Mit einer weltgeschichtlichen Antwort. – Karlsruhe und Leipzig, 1881.

глибшим ангажементом, перетворившись на самоціль. Іманентна полікультурність мислення рятувала більшість із них від ксенофобії. Етноси, які від доби просвіченого абсолютизму розумілися як «ресурс» і «матеріал» імперії, а відтак і предмет державницьких експериментів, бачилися також її невід'ємним скарбом, що вимагав пізнання й поцінування.

Демографічна статистика, де людей уособлюють цифри, хоча б з огляду на початкову нерозмежованість з етнографією та історією мала в Австрії виразне гуманітарне обличчя. Тому інвазія в її царину свіжих біологічних концепцій, які містили «диспозицію» народів за расовими ознаками, порушувала аксіологічне навантаження самої науки і викликала відторгнення.

Водночас об'єктивістський характер понятійного апарату австрійської «статистики національностей», ігнорування нею суб'єктності індивіда та його свідомості, а нерідко й аморфний стан етнічної самосвідомості самого індивіда – з одного боку, а з іншого – намагання етнічної ідентифікації людей за «походженням» і «кров'ю», зміщення акцентів на природні, а не на культурні аспекти демографічних явищ, і готували ґрунт, і залишали простір для зростання і поширення расової теорії, що, стаючи расистською, чимдалі більше не мала нічого спільного ні з толерантністю, ні з гуманністю.

Дослідницьке тяжіння до методологічної об'єктивності й пошук відповідних критеріїв визначення «національності» були здатні стимувувати «статистичний расизм»; перенесення поняття «раса» з біології у соціальні науки певним чином консонувало з розвідинами демографів. Бо лише природний, «расовий» критерій міг зберегти і «об'єктивність», і «колективність» «національності», цілком відкинувши особність індивіда.

Певно, не буде перебільшенням твердити, що тогочасна австрійська статистика була потенційно, але не інтенційно готова до зустрічі з расизмом. Іншими словами, її можливості не збігалися з її намірами, а спровоковані цими можливостями расистські «прориви» наражалися на її ж заперечення. В австрійській демографічній статистиці «раса» не посіла впливової позиції, але залишила дискурсивний слід, що не може не мати принаймні історіографічного значення. Ідеологізація расової теорії не належала до намірів її статистичних «винуватців». Попри державну ангажованість, їхній дискурс був «цеховим», професійним і не полишав меж наукової критики.

Однак твердження про «расову винятковість» єврейства, віддзеркалену демографічними показниками, було здатне роз'ятрювати хворобливу суспільну увагу до етносу, який гітлерівський режим зробить винятковим об'єктом екстермінації. Як зазначав один із творців відомого тоталітарного світогляду, теорія спроможна стати матеріальною силою, коли вона *«оволодіває масами»*; ознакою цього є заміна *«зброї критики»* на *«критику за допомогою зброї»*¹¹⁷. Такий перехід расової теорії у позанауковий статус та її використання як знаряддя масового вбивства стали можливими й через існування методологічних пасток і небезпек, активованих цією теорією ще в процесі її становлення.

¹¹⁷ *Marx K. Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie // Deutsch-französische Jahrbücher / Hg. von A. Ruge und K. Marx. – Paris, 1844. – S. 79.*